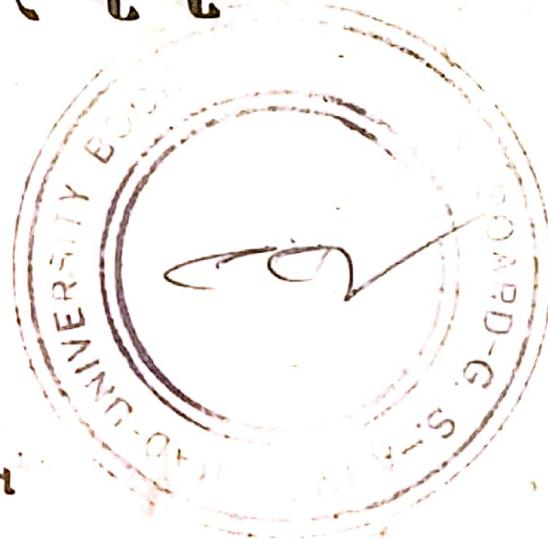

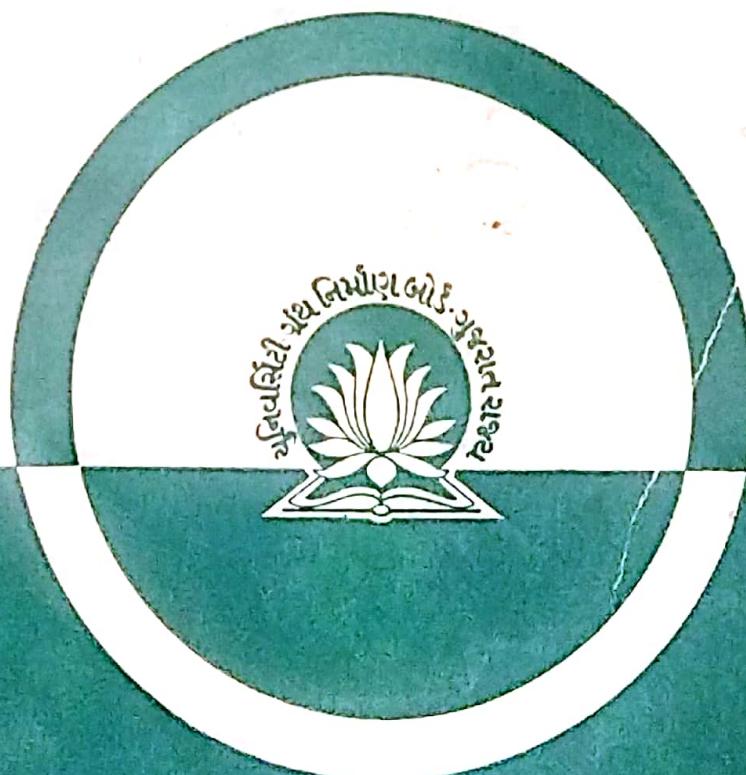
વેદ પરિચય પુસ્તકા શ્રેણી : ૭

ચન્દ્રવૈદ્ય પરિચય

[પુસ્તકા : ૧]

આચાર્ય શ્રી વિષણુદેવ પંડિત

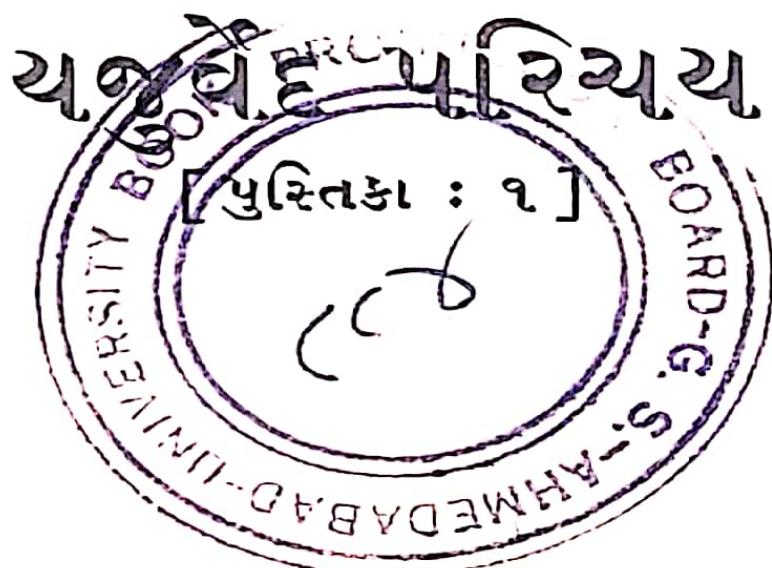

ચન્દ્રવર્ણિ વિજિતમિશ્રાલોક - ગુજરાત ૨૦૧૩

વેદ પરિચય પુસ્તકા શ્રેણી : ૭

મધુ મનિષે મધુ જનિષે ।
મનન—સર્જન કરતો રહીશ હું મધુર રીત—તૈત્તિરીય સંહિતા

(યજુર્વેદ) ૩, ૩, ૨

આચાર્યશ્રી વિજયાદેવ સાંકળેખર પંડિત, એમ. એ.
વેદાન્તાચાર્ય, વ્યાકરણુતીર્થ, વ્યાપ્તિકાન ટિવાકર

શુનિવસ્થી ગ્રંથ નિર્માણ એડ
ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ-૬

પ્રકાશક :

ઇંડિયરલાઈઝ ને. પટેલ

અંધકા,

યુનિવર્સિટી અંથ નિર્માણ એઠ.

અમદાવાદ-૬

② યુનિવર્સિટી અંથ નિર્માણ એઠ

ગ્રાફા આનુભૂતિ : જુલાઈ ૧૯૭૨

હસ્ત ઔ આશ્રમ પ્રેરિત સ્વ. સાતવલેકરણ
સમાચક અણી : મહુકો સાતમો

મૂલ્ય : રૂ. ૨-૦૦

ભુક્તક :

વિષયપ્રસાદ સે. પંડ્યા

સાલિત્ય ભુક્તાલય, સિટી નિવા કંપાની-૩,
કાંકરિયા રોડ, અમદાવાદ-૨૨

વિકેતા :

બાલગોવિંદ યુક્સેલર્સ
ગાંધી રોડ,
અમદાવાદ-૧

નિવેદન

ભારતના ધર્મશાસ્ત્ર અને તત્ત્વજ્ઞાનનો પાયાનો અંથ એ વેદસંહિતા. વેદકાળમાં ઋપિગ્રોગ્રો જે અનુભવદર્શન કર્યું, તેને વેદની ઋગ્યાઓ દ્વારા વાચા આપી અને શાખાખ્ય કરી. વેદ એ ભારતીય સંસ્કૃતની ગ્રાચીનતમ સંપર્તિ. આ સંપત્તિ વિશેનો ગ્રન્થ અહોભાવ ચાલુ રહ્યો પણ એના તત્ત્વની મોન્ડ માણુષાનું શક્ય રહ્યું નહિ કારણ કે અનેક કારણોસર વેદનો પરિચય આમપ્રણમાં અને શિક્ષિતજ્ઞનોમાંય ધર્તો ગયો. પ્રણાલિકાગત સંસ્કૃત શીખનારા શાસ્ત્રીઓએ મુખપાડ ચાલુ રાખ્યો પણ આમપ્રણને એની સમજમાં ઉત્તરે એ રીતે એનું દર્શન કરાવવાની તાકાત એ ગુમાવી જોઈ.

સામાન્ય શિક્ષિતજ્ઞને વેદની વैચારિક અને આધ્યાત્મિક સંપત્તિથી પરિચિત કરવાનો આ શૈખ્યોનો હેતુ છે અને એટલે આમપ્રણનું સત્ત્વ ખીલે અને એનું તેજ વધે તેવા પ્રયાસોમાં મળન હરિઝું આશ્રમવાળા પૂજય મોટાએ રૂપિયા ૨૦,૦૦૦/-નું દાન યુનિવર્સિટી અંથ નિર્માણ બોર્ડને દ્રસ્થુપે સોંપ્યું તે અતિ આવકાર્ય બાળત બની છે. એડનું એ સહભાગ્ય છે કે પૂજય મોટાએ એના આ કાર્યનું નિમિત્ત બનવાનો પ્રસંગ આપ્યો અને શ્રી. વિણણુહેવ પંડિત જેવા લેખક તથા ડૉ. ભગવતીપ્રસાદ પંડ્યા જેવા પરામર્શક એમને મહ્યા. સાહિત્ય મુદ્રણુાલયવાળા શ્રી વિણણુપ્રસાદ પંડ્યાનું ભાવપૂર્વકનું મુદ્રણુકાર્ય એ પણ શૈખ્યોની ખુશનર્સીણી છે.

આ પુરિતકાથી યજુર્વેદની પુરિતકાઓનો આરંભ થાય છે. પહેલી છ પુરિતકાઓમાં ઋગવેદને આવરી લેવાયો છે. યજુર્વેદની આ પ્રથમ પુરિતકાને જગહણુરુ પૂ. શંકરાચાર્યજીએ પ્રેમપૂર્વક આવકાર આપ્યો. તે અમારે મન સૌભાગ્યની વાત છે. એમનો આ ઉત્તેજન માટે આભાર માનું છું.

પૂ. મોટાએ આપેલી મૂડી ઋગવેદની પુરિતકાઓમાં ખર્ચાઈ ગઈ પણ પ્રભુકૃપાએ એ પુરિતકાઓના વિકયમાંથી જે રકમ આવી તેમાંથી યજુર્વેદનો પ્રારંભ શક્ય બન્યો છે. આ વેચાણુમાં નિર્ધિયાટના સંતરામ મંદિરના પૂ. મહારાજશ્રીએ પાંચસો સેટ ખરીદી, એડા જિલ્લાના કેળવણીની સંસ્થાઓને બેટ આપી વેદ પરિચયનો વિરતાર શક્ય બનાવ્યો તે ખફ્લ એમનો અંત:કરણપૂર્વક આભાર માનું છું અને આશા રાખું છું કે અન્ય ધાર્મિક વિહૃવહૃવયોં એવા જ ઉત્તેજનને પાત્ર એમને લેખશે.

આવી સહભાગી શૈખ્યોને વાચકગણુનો પણ એવો જ ભાગ્યયુક્ત પ્રેમ પ્રાપ્ત થાય તેવી પ્રભુ પ્રાર્થના.

યુનિવર્સિટી અંથ નિર્માણ બોર્ડ,
ગુજરાત રાજ્ય-અમદાવાદ. ૬.

ઇંદ્રભાઈ પટેલ
અધ્યક્ષ

શુભાશંસન

વેદશ્રદ્ધઃસનાતનમ्।

વેદની દિલ્લિ ઉદાર છે, વિશાળ છે, તે વિશ્વ-માનવના ડિતની વાત કરે છે. માનવ માનવનો આદર્શ સંખ્યા કેવો હોય. તની રજૂઆત વેહો કરે જ છે, તે સાચે માનવનાં જીવન, વ્યવહાર, નીતિ, ચારિત્ય, સદાચાર વગેરેની વાતો પણ વેહોના દષ્ટા-કાંપિભુનિઓની પાસેર્થી જાણવાની મળે છે.

ક્રાંતિકેદના પરિચય આપતી છ પુરિતકાઓ ગુજરાત યુનિવર્સિટી અંથ નિર્માણ એડ' તરફથી પ્રગટ થઈ છે, તે જ રીતે યજુર્વેદનો પરિચય કરવતી પુરિતકાઓ રજૂ થાય છે, તે જાણુંને આનંદ થયો છે. વેહોનાં પાઠ પારાયણ થાય છે, તેટલાથી અયોજન સધાતું નથો. તેનાં અર્થ અને પરિશીલન કરવાની ઘણી જરૂર છે. પ્રાચીન કાળમાં એ માટે ઘણું જ ધ્યાન અપાયું છે. 'જે વેહ લણે અને અર્થ ન જણે, તે તો જરૂર ગણાય; અર્થ જાણુનારજ વેદ્ધારા કલ્યાણ સાધે છે.'

આ જાતનાં પરિશીલન અટકી જવાથી વેહો તરફ જનતાની ખૂબજ ઉદાસીનતા જેવાને મળે છે. લગભગ વેહોનો પ્રચાર અટકી ગયો છે, એમ કહેવાય.

શિક્ષણના ક્ષેત્રે વેદસાહિત્ય ઘણું આપી શકે છે. પ્રાચીન ગુરુકુલો અને વિદ્યાપીઠોમાં મુખ્યત્વે વેહોનાં પડન પાડન થતાં હતાં. અને એ શિક્ષણ વિદ્યાર્થીઓની યોગ્યતા વધારવામાં ખૂબજ ઉપયોગી ગણું હતું. શિક્ષણ ક્ષેત્રે વેહનો પરિચય સધાય એ શુલ હેતુથી વેહોની પુરિતકાઓ છપાઈ રહી છે; તે માટે અંથ યોજના એડ'ના અધ્યક્ષ શ્રી ધિશ્વરલાઈ પટેલ અભિનંદનને પાત્ર છે.

આ પુરિતકાઓના લેખક શ્રી વિષણુદેવ પંડિત વેદસાહિત્યના અઠંગ અભ્યાસી છે. વેહાન્ત હર્ષનનો સારી રીતે અભ્યાસ કરીને તેમણે 'લગવાન શંકરાચાર' તથા 'અહિસ્તુત ભાધ્યસાર' અંથે લખ્યા છે, [જે અમારો જગ્ગાનુરુ અંથમાલામાં પ્રગટ થયા છે.] તેને સારો આદર મળ્યો છે. લાગવત પુરાણના સંશોધન ક્ષેત્રે પણ તેમની સેવાઓ જાણીતાં છે.

યજુર્વેદનાં પડન, પાડન અને પાઠ પારાયણો સારી રીતે ચાલે છે, પરંતુ યજુર્વેદની સંદિતાઓ અને અહણયાંથોનો અભ્યાસ કરીને તેમાં રહેલા વિનિધ વિપ્યોનું તાત્પર્ય શોધીને સારહોલન કરવાનું કાર્ય ઘણું અધર છે.

વેહાન્ત મનીપી શ્રી વિષણુદેવ પંડિતે એ હિંદુમાં સારો પ્રયત્ન કર્યો છે. અને તેને પરિણામે આ પુરિતકાઓ તૈયાર થઈ રહી છે. વિશેષ કરીને આપણી પ્રાચીન પરંપરામાં ને ચિંતન અને મનન જેવામાં આવે છે; તેનેજ રજૂ કરવાનું કાર્ય કેખે સ્વીકાર્યું છે. જે કાંઈ વેહોમાં છે; તેને સાહી સરળ ગુજરાતી ભાષામાં રજૂ કરવાનું કાર્ય તેમણે કર્યું છે. આ કાર્યમાં તેમને પૂરેપૂરી સફળતા મળે, અને વેહ પરિચય દારા શિક્ષણક્ષેત્રે સારી પ્રગતિ સધાય; એ માટે અમારા યુલાશીર્વાદ છે. શ્રી દ્વારકા શારદાપાઠ

હાલ નિવાસ, ડાકોર
સં. ૨૦૨૮ ચૈ. મું-૨

જગ્ગાનુરુ શંકરાચાર શ્રી અભિનવસચિચ્યદાનંદ
તીર્થસ્વામીજ મહારાજ

પુરોવૃદ્ધન

‘લખતાં, વાંચતાં આવડે, તે સાક્ષર ગણ્યાય.’ આવી સામાન્ય માન્યતા છે. કુર્લાક વિદ્ધાનોને લખતાં વાંચતાં આવડતું નથી; એમાં વેદપાડીઓની ગણુના થાય છે. તે શાખામાં જઈને ભણ્યા નથી; પરંતુ ગુરુ શિષ્યની પરંપરાએ તેમણે વેહોના મંત્રો સાંભળ્યા છે અને કંઠે કર્યા છે. વેહોનાં પારાયણ કરવાં, એ તેમનો રોજનો અભ્યાસ હોય છે.

આ ગુરુ શિષ્ય પરંપરા ઘણી પ્રાચીન છે. બીજા અંથે લખાતા ને વાંચાતા, પણ વેહો લખવાની ટેવ ન હતી.. કાને સાંભળીને કંઠે રાખવાનું કાર્ય પણ અધરંતો ખરંજ. આ કાર્ય સરળ બનાવવા વેહોની શાખાઓ રચવામાં આવી અને તે તે શાખાના વેદપાડીઓ તૈયાર કરવામાં આવ્યા.

એક વેહના ચાર વિભાગ કર્યા અને તે ચાર વિભાગોને જુહી જુહી શાખાઓમાં ગુંથી લેવાયા. ગુરુ શિષ્યો દ્વારા પોતપોતાની શાખાઓનાં પઢન પાડન ચાલુ રહ્યાં. તે કાર્ય પણ અધરં ગણ્યાયું, એટલે મંત્રોની સંહિતાઓ ચોંઝાઈ, આભણુંથો તૈયાર થયા એ રીતે મંત્ર આભણુને વેદ ગણ્યવામાં આવ્યો.

બીજા અંથે લખાવવા માંડ્યા, તે જેધને વેહો લખવાની શરૂઆત થઈ. જેમને જેમને પોતાની શાખાના વેદો કંઠે હતા, તેમણે વેહો લખવવામાં ઘણી મોટી સહાય કરી છે. વેહો જુદા જુદા પ્રદેશોના ઘણ્યા વેદપાડીઓને કંઠે હોય, એટલે લખયા પણી પણ મેળવી તપાસી જેવાનું કાર્ય સહાય કરે છે.

યજ્ઞવેર્દમાં કૃષ્ણ અને શુક્લ એ વિભાગ છે. કૃષ્ણની વણું શાખાઓને અનુસરીને મૈત્રાયણી, કાઠક અને તૈતીરીય સંહિતાઓ તેમજ શુક્લ યજ્ઞવેર્દની વાજસનેય શાખાની એ સંહિતાઓ છપાઈ, પ્રસિદ્ધ થઈ છે. વાજસનેય માધ્યંહિન શાખાની સંહિતાને ‘યજ્ઞવેર્દ સંહિતા’ કહેવાનો રિવાજ ઘણ્યો પ્રાચીન છે. તેનું કારણ છે કે તેમાં સ્ક્રાંડિકાઉપે અધા વિષયો આવી જય છે.

તૈતીરીય સંહિતાના વિષયોને ગોઠવવાનો ખ્યાલ પણ પ્રાચીન છે. એ પ્રાચીન સંકલનને સામે રાખીને સંહિતાઓ અને આભણુંથોના આધારે યજ્ઞવેર્દનો પરિચય આપવાનો અહીં પ્રાથમિક પ્રયાસ છે. તે રીતે આ પહેલી પુસ્તિકામાં પ્રજ્ઞપતિને લગતી વાર્તા વિગત રજૂ કરી છે.

યજ્ઞવેર્દમાં પ્રજ્ઞપતિનું રથાન હેવોમાં મોખરે છે. એ હેવ છે અને એ ઝડપિ છે. મનને પણ પ્રજ્ઞપતિ ગણ્યું છે. યજ, વર્ષ, ઝડુ, રાષ્ટ્ર, અશ્વ વગેરે પ્રજ્ઞપતિ ગણ્યાય છે. એ પિતા છે અને એ પુત્ર છે, એ રહસ્ય આ વેહના અભ્યાસ મનનથી જાણવા મળ્યું, તેને ગુજરાતી ભાષામાં ઉતારવાની ડેશિપ કરી છે.

આનુકૂળ

પ્રણાયતિતું પત-

(૧) વાણી આને વર્ત્તન	૭-૧૫
(૨) સજ્જનની વેળાએ	૧૯-૨૫
(૩) વિકાસની કુદીએ	૨૯-૩૫
(૪) સજ્જન - વિસજ્જન	૩૬-૪૦
(૫) 'પૂર્વીતાના પગથારે	૪૧-૭૨
(૬) હિરણ્યગઢ	૭૨-૭૮
પરિશાસ	૮૦-૮૮

૪

સંક્ષેપ

કૃ. સા.	કંગવેદ સાહિતા
અ. સા.	અધ્યવેદ "
સા. સા.	સામવેદ "
તૈ. સા.	તૈત્તિરીય કૃષ્ણ યજ્ઞવેદ "
ગૈ. સા.	ગૈત્રાયણી " " "
કો. સા.	કોઠક " " "
વા. સા.	વાજસનેચી શુક્લયજ્ઞવેદ "
કો. સા.	કોણ્ણ " " "
તૈ. પ્રા.	તૈત્તિરીય આંદ્રા
શ. પ્રા.	શતપથ "
તા. પ્રા.	તાંડ્રયમહા "

‘ અસુરણી, આ બીજ લે. એતરમાં ઉદ્વાલક મુનિ છે, તેમને આપો આવ.’

‘ જેવી આરા, ભગવન.’

‘ આ બીજને તે શું કરશો, તે તું જણો છે ?’

‘ હા, ભગવન, આપે સવારે કલ્યાં હતું; જુઓ વરસાદ આવે છે. હવે એતર એડો અને બીજને રોપો. થાડા હિવસમાં તે ઉગ્ગા નાકળશો.’

‘ તારો વાત બરોઅર છે, પણ તું આ બીજને ઓળખે છે ?’

‘ તુ, હા, જે ચપટાં ને અણુંદાર બીજ છે, તે જવના હાણ્ણા છે અને જે લંઘગોળ છે, તે ભગના હાણ્ણા છે.’

‘ જવના બીજથી જવ અને ભગના બીજથી ભગ ઉગે; તે તું જણો છે ?’

‘ એ તો હું જાણું છું, પણ એમ થવાનું કારણ શું, તે નથી જાણુંતો.’

‘ તે હું તને સમજનું. જવ હો, ભગ હો કે પણી બીજનું ગમે તે બીજ હો. આ બીજની અંહર એવી એક શક્તિ છે, જે હેખાતી નથી; હતાં પણ એ શક્તિને કારણ ભળી જય, તો તે બાધાર આવી જય છે. તને પ્રકૃતિ કહો કે કુદરત કહો. તે સર્વન શક્તિ છે. તની પાસે એક વિશેષ સામન્ય છે. પ્રભાવ છે, વીર્ય છે. તને કલ્ય કહે છે.

‘ રસાળ ભૂમિમાં એ બીજને રોપો. ઉપરથી વરસાદ આવે ને ઝુદ્ધજનો તાપ પડે, ત્યારે તે બીજ

૧. વાણી અને વર્ત્તન

માથી અંકુર ફૂટે છે. સરખાં પાણી અતે ગરૂમી મળતાં એ અંકુર વધે છે, છોડ બને છે, તતો પરિપાક થાય છે, ફૂલ આવે છે; તેનાં કણ થાય છે. સેંકડો કણ આવી જાય છે.

‘એક હાણુમાંથી ધણુભધા દાણા થાય; તેની ખખર પડે છે; પણ તેમાં ને સર્જન શક્તિ છે, તે વિષે ધણુ ઓછા જણે છે. તે શું એકે એક બીજમાં આ સર્જનશક્તિ રહેલી હશે?’

‘હા, સર્જનશક્તિ તો અધેજ રહેલી છે. પણ તેને અહાર લાવવાનું કારણ નોઈએ. કોડીમાં બીજ હોય, તે સહી જાય, નાશ પામે. એડ સારી ન હોય, પાણી ગરૂમી સમ પ્રમાણમાં ન હોય. તો પણ બીજ નાશ પામે.’

‘લગવનું, આ સર્જનમાં કોઈ હેવી સંકેત કામ કરે ખરો કે?’

‘જરૂર, વેહોએ સર્જન કરનાર હેવને પ્રજાપતિ કહ્યો છે. તેના વ્યાખ્યા. પ્રમાણે તો બીજ પોતે પણ પ્રજાપતિ છે, આ બીજને ભૂમિની અંદર રોપવામાં આવે. એ ભૂમિ માત્રા બતે છે, તે ગલ્સ ધારણું કરે છે. ગર્ભિંદે રહેલ એ પ્રજાપતિ ભૂમિની અંદર વિચરણ કરે છે. તે પોતે તો જરૂર લેતો નથી. સાચેજ, તે અજાયમાન છે. છતાંપણું તે વિવિધ રૂપે જરૂર લે છે. એ વાત ધીરજનો જણે છે. તેમની પાસે વિજાનશક્તિ છે, જેને બળે તે સર્જનના મૂળ કારણને જણું લે છે. આ ધીર વિજાનીએ પોતાના જીબન બળે પ્રજાપતિની સર્જનશક્તિને પારખી લે છે. તે સચોટ રીતે કહે છે કે. ‘આ પ્રજાપતિમાં વિશ્વના ભવાજ પહારો સમાયા છે, જેનાં સર્જન થવાનાં છે, ને કંઈ થવાનું છે, તે અવિષ્ય છે. ને કંઈ થઈ રહ્યું છે, તે ભુવન છે અને ને કંઈ થઈ ગયું છે, તે ભૂત છે.’

‘ત્યારે શું, ને કંઈ અવિષ્ય, ભુવન કે ભૂત છે; તે બંધું પ્રજાપતિ રૂપે છે? એ પ્રજાપતિ શું એક જ હેવ છે?’

‘આ બંધું પ્રજાપતિરૂપે છે, એ વાત સાચી, પણ પ્રજાપતિ એ એક નામ નથી. તે એક હેવ નથી. તે હેવ જરૂર લે છે અને જરૂર નથી લેતો, તે પોતે દેખાય છે અને તે નથી પણ દેખાતો. તે બક્ત છે અને તે અબ્યક્ત છે.’

‘આ વાત શી રીતે સમજાય?’

‘સાંસારણ, તારા હાથમાં જવના અને ભગના દાણા છે. રસાળ ભૂમિમાં તેને રોપવામાં આવે, ત્યારે તે રેતસ બને છે, વીર્ય બને છે, તેને ભૂમિ ધારણું કરે છે. ત્યારે તે ગલ્સ જણુાતો નથી. એ બીજ પીગળી જાય છે, હેંગાઈ જાય છે, તે બીજ નાશ પામે છે, તેમાંથી અંકુર જરૂરે છે, ફૂટે છે. બીજના વિસર્જનમાં અંકુરનું સર્જન છે. બીજમાંથી અંકુર દેખાય છે, અબ્યક્તમાંથી બક્ત બને છે.’

વાણી અને વર્તન

૯

‘ભગવન् આવું તો ચાહ્યા કરતું હોશેને? એકના સર્જનમાં બીજાનું વિસર્જન. એકના નાથમાં બીજાનો જનમ. ત્યારે લલા, આ બંનેને જોડનાર કોઈ ચેતન હોવું જોઈએ ને?’

‘આ વિષે અનેક માન્યતાઓ છે. કેટલાક ભૂતવાર્ષી જ્ઞાનીજનો તે સર્જન અને સંહારને સ્વભાવ ગણે છે. આમ બનવું અને બગડવું, એતો સૃષ્ટિનો કંમ છે, તેમાં કોઈ ઉખલ કરતું નથી. કેટલાક વળો તેને કાલ કહે છે. કાળ સર્જન કરે છે. કાળ સંહાર કરે છે.’

‘આ વિષે વેહો શું જણાવે છે, ભગવન्?’

૧ ‘સૃષ્ટિનાં સર્જન કરનાર એ દેવ પ્રજનપતિ છે. તેણે સર્જન કરવાની ધર્યા કરી, તેણે કલ્પ કર્યો. તેની એ પહેલી કામનાં હતી. એમ માનો ને કે પોતાની જાતનાં સર્જન કર્યાં, કામે કામનાં સર્જન કર્યાં. કામ પોતે દાતા છે, કામ પોતે અહણું કરનાર છે. સર્જનનું આ પહેલું દ્રવ્ય છે, તે ક છે અને એ દ્રવ્યનું સર્જન કરનાર ક એ પ્રજનપતિ છે- જે જ્ઞાન છે, તે ધર્યાને પ્રેરે છે, અને ધર્યા તે કર્મને પ્રેરે છે. આ ત્રણોય વર્ષતું એક છે, તે અનેક બને છે, બહુરૂપે બને છે. તેના એ સંકલ્પમાં કલ્પ રહેલો છે. કલ્પ તે સામર્થ્ય છે, પ્રભાવ છે. જેવો કલ્પ કરે છે, તેવો તે બને છે, કારણુંકે તે પ્રજનપતિ પોતે કલ્પદ્ર્ઘ છે

સર્જન કરવા માટે, એ પ્રજનપતિએ તપ કર્યાં. આ તપ શું છે? કામનું એ પ્રેરક બળ છે, એ જ્ઞાન છે, જે પર્યાલોચન કરે છે અને સર્જનનાં હિયાને સરળ બનાવે છે.

જુઓને, જવના બીજને રસાળ ભૂમિમાં વાવી હીધું, પણ એકલાર્થી કાર્ય પુરું થતું નથી. વરસાદ અને ગરભી એ બીજને અંકુરના ઇપમાં લાવવા નિમિત્ત બને છે. આ વરસાદ તે ભાવ છે, ગરભી તે જ્ઞાન છે અને સર્જન પોતે કાર્ય છે. આ તો એક દાખલો છે.’

‘ભગવન, આપે દાખલો આપ્યો, તે તો સમજય છે, કારણુંકે બીજ અને અંકુરની સૃષ્ટિ આપણા અનુભવમાં આવે છે. આપ જે વાત કરો છો, તે તો સર્જનનાં શરૂઆત છે, જ્યારે કાંઈજ ન હતું, ત્યારે કોઈ દ્રવ્ય પણ ન હતું; તો પછી સર્જનનું કાર્ય બની શકે શીતે?’

‘તું માને છે, એવું નથી. સર્જનનાં પ્રક્રિયા ચાલુજ છે. સર્જનનાં પૂર્વે જે કાળ છે, તેની પૂર્વે પણ સૃષ્ટિ છે. એ સૃષ્ટિનાં સર્જન અને વિસર્જન બંને

૧. તૈ. આ. ૩, ૧૦, ૧, ૪. અ૦સ. ૩. ૨૬, ૭ મૈ. સં. ૧. ૬, ૪ તૈ. આ. ૨, ૨, ૫, ૫. પા. ૧, ૮, ૧૭

ચાલ્યા કરે છે. તેને ચલાવનાર આ પ્રજ્ઞપતિ છે. એ પ્રજ્ઞપતિનો મહિમા ગાતાં ઋપિ મુનિઓ જણુવે છે, ^૧ હે પ્રજ્ઞપતિ, આ ^૨ સૃષ્ટિનાં સર્જન પઢી કે પહેલાં એવો કોઈ સમર્થ હેવ નથી, જેની સાથે તમારી તુલના થઈ શકે. તમે બધા પદ્માર્થોથી પર રહેલ પરમ દશાને પ્રાપ્ત કરી લીધી છે. એથી તો અક્તજ્ઞનો જે જે કામનાઓ સેવે છે, તે બધી તમારી કૃપાથી સક્રણ થાય છે

^૩ હે પ્રજ્ઞપતિ, તમે નિધિને આપનાર પુરાણ પુરુષ છો. તમે દેવોના પાલક પિતા અને પ્રજ્ઞજ્ઞનોના સર્જન છો. આ વિશ્વભરના તમે પિતા છો, જે કંઈ ઉંચા નીચા, નાના મોદ્યા, આડાઅવળા અવકાશો અને પ્રહેશો છે, એ બધાનાં તમે સર્જન અને પાલન કરો છો.

હે ઋત્તિનો, યજ્ઞ કરનાર દેવોમાં એ પ્રજ્ઞપતિ પહેલા છે માટે તમે દેવો માટે યજ્ઞ કરો, ત્યારે સૌથી પહેલાં તેમના પાલક પિતાનાં યજ્ઞન કરો. તેમણે યજ્ઞનાં સર્જન કર્યાં છે, ઋત અને સત્યનાં સર્જન કર્યાં છે. તે પ્રજ્ઞપતિએ કલ્પ કર્યાને આત્માનું સમર્પણ કરી, જાતને હોમીને, એમાંથી પરોપકારનાં સર્જન કર્યાં હતાં.

પ્રજ્ઞજ્ઞનોનાં સર્જનની સાથે સાથે, પ્રજ્ઞપતિએ યજ્ઞનાં સર્જન કર્યાં છે એ યજ્ઞ પરોપકારની ભાવનાને પોસે છે. એ યજ્ઞ અક્તજ્ઞનની ધર્માને પુરી પાડે છે. યજ્ઞ કરીને યજ્ઞમાન હિત કરે છે. એકલું પોતાનું હિત નહીં, પરહિત તે પરોપકાર; જેમાં સર્વનાં હિત સમાયાં છે.

‘અગ્રવન्, પ્રજ્ઞપતિનાં કાર્યો જાણી, સમજ શકાય ખરાં કે ?’

‘જરૂર, પ્રજ્ઞપતિએ જેનાં જેનાં સર્જન કર્યાં, તે દ્વારેક સર્જનમાં તેમણે પોતે પ્રવેશ કર્યો. તેમણે તે માટે તપ કર્યાં; તેમણે કામના કરી, તેમણે પરિશ્રમ કર્યો, તેમણે મનન કર્યાં, તેમણે જોયું, જાણ્યું અને સર્જન કર્યું.’

આ પ્રકારનાં વદ્યનોનું રહસ્ય શું છે, તે પહેલાં જાણ્યાં જોઈ એ.

નદીનાં આ પાણી વહી જાય છે, તેને પૂછવામાં આવે કે, તમે શા માટે વહો છો; તો તેની પાસે ઉત્તર નથી. બહુ, બહુ, તો એટલું જાણવાનું મળે કે, પાણીનો સ્વભાવ છે. વહેથું, તે તેની વૃત્તિ છે, વ્રત-વર્તન છે. તે પાણીનાં સર્જન કરનાર સરિતા છે, તેની પાસે પણ આજ પ્રકારનો ઉત્તર છે.

સ્વર્ણ આકાશમાં વિચરણ કરે છે. ત્યાં રહ્યો રહ્યો, તે સર્જનનાં કાર્ય કરે છે; માટે તે સવિતા છે. વિશાળ ગગન પર પર વિચરણ કરણું અને સર્જન, પાલનનાં કાર્યો કરવા, તે તેની વૃત્તિ છે, વર્તન છે.

એજ રીતે વાયુ ગતિ કરે છે. તેની ગતિથી પાણી પર તરંગ જાગે છે, વૃક્ષ, વનરપતિની પત્તી પત્તી ડોલી ઉઠે છે. એ વૃક્ષ પર ફૂલ આવે છે, ઇણ આવે છે. તેનો તે પોતે ઉપયોગ કરતાં નથી. તે તો ખીજને આપી હેં છે, પરોપકાર કરે છે. તેને પૂછો, તમે શા માટે આ પરોપકાર કરો છો. શા માટે પરહિત કરો છો, તેનો તેમની પાસે ઉત્તર છે ?

આનો. ઉત્તર વેદો આપે છે. પહેલાં તે પ્રશ્ન પૂછે છે : આ વાયુ, સૂર્ય, સરિતા, વૃક્ષ, વનરપતિ એ બધાનાં સર્જન કોણે કર્યાં ? એ કોણું હેવ છે, જે જાતનું વિસર્જન કરી, ખીજનાં પ્રવેશ કરી, પેતાનાં ગુણું, કર્મ અને સ્વભાવનાં દાન કરે છે ?

આનો. ઉત્તર આપે છે. તે પ્રજનપતિ છે, જે પ્રજનન કરીને, પાલન પોપણ કરે છે. એકે એક પ્રજનનમાં તે પોતે પ્રવેશ કરે છે, એટલા માટે વાયુ, સૂર્ય, સરિતા, વૃક્ષ, વનરપતિ વગેરે પ્રજનપતિનાં સર્જન છે અને એકે એક સર્જન પ્રજનપતિની જેમજ છે. સૂર્ય સર્જન કરે છે, સરિતા અને વૃક્ષ, વનરપતિ સર્જન કરે છે. ખીજના સર્જનમાં પોતાની જાતનું વિસર્જન પણ કરે છે. પરોપકાર અને પરહિત કરવાનું તેનું કાર્ય, તેનો સ્વભાવ બને છે, તેની તે વૃત્તિ છે, તેનું વર્તન જ તે પ્રકારનું છે.

તેને પ્રજનપતિનું વ્રત કહ્યું છે. તેમણે પોતાના વ્રતનાં પાલન કર્યાં. વ્રત કરવા માટે, તો તેમણે તપ તપ્યાં, અમ કર્યાં. તેમને હૈયે તે વ્રત માટે કામ જાગ્યો, તેમણે સંકલ્પ કર્યો, ધર્માનાં સ્ફુરણું થયાં. તે પ્રજનપતિ એક હતા; તે અનેક થયા. એકના અનેક થવા માટે તેમને હૈયે કામ જાગ્યો.

૧. આ કામની વણ દ્વારા હશા છે. ‘તે પ્રજનપતિએ મનથી મનન કર્યું, વાણીથી વચ્ચન કહ્યું અને તનથી કર્મ કર્યું’. મનનો હેવ પ્રજનપતિ, વાણીનો હેવ ધન્દ અને તનનો હેવ વાયુ છે. મન એ પ્રજનપતિનું સર્જન છે, તો મન પોતે પ્રજનપતિ છે. પ્રજનપતિ પોતે કામ છે, તે રીતે મન પોતે કામ છે. પ્રજનપતિ પોતે જણાતા નથી, તો મન પણ જણાતું નથી, મનની વૃત્તિ એ પ્રજનપતિનું વ્રત છે, વાણીની વૃત્તિ એ ધર્મનું વ્રત છે, તનની વૃત્તિ તે વાયુનું વ્રત છે. જેવી વૃત્તિ જાગે, એવું વાણી જોલે, જેવું વાણી જોલે, એવું વર્તન થાય. વાણી અને વર્તન જુદાં ન હોય. વૃત્તિ એ વર્તનનું પૂર્વ રૂપ છે. અવ્યક્ત, અદૃશ્ય એ વૃત્તિ છે, વર્તન તે બક્ત અને દર્શય છે. વાણી તે વૃત્તિનું સર્જન છે, તો વર્તન વાણીનું સર્જન છે. મન પ્રજનપતિનું સર્જન છે, તો પ્રજનપતિ મનનું સર્જન છે. મન અને પ્રજનપતિ એ બંને કામ છે, માટે પ્રજનપતિને ક કહે છે.

પ્રજ્ઞપતિ કહેવાથી તો એક હેવનો એધ થાય। જેવી રીતે ઘન્દ, વરુણ, અભિ, સોમ છે, એવી રીતે પ્રજ્ઞપતિ છે. તે પ્રકારનો નિર્ણય થતો નથી; માટે પ્રજ્ઞપતિને અમુક હેવ નહિં કહેતાં, તેને ક કહે છે.

૧. ક એ કામનું દ્વાંડું ઇપ છે. પ્રજ્ઞપતિ ક છે, તે હેવ મધ્યમ છે, એટલે તે અંતર્દ્ધિક્ષનો હેવ છે. તે પાણીની જેમ પૃથ્વી તરફ ઢોણે છે, પ્રકાશની જેમ આકાશ તરફ આકર્ષણી છે. પૃથ્વીને તે ગમી જય છે, માટે તે કમન-કમનીય બને છે. તે કામનાનું સાધન છે, તે કામનાનું પોપણું છે, તે કામના પ્રમાણે વર્તન કરે છે. તે આકાશ તરફ પગલાં માંડે છે. કમ કમ, ડગડગ ભરે છે, માટે આકમણું કરે છે. તેની તે વૃત્તિ છે. આ વૃત્તિ અહાર છે અને અંદર પણ છે. અંદરના મનના અવકાશમાં તે કામવૃત્તિ સૂતી છે, તે જગે છે, તેને પોપણું મળે છે. એ ક પોતે સુખ છે, આનંદ છે, કામ છે, પ્રિય છે, પ્રેમ છે.

ધીજનાં પ્રજ્ઞનનોની જેમ, માનવોનાં સર્જન પણ પ્રજ્ઞપતિએ કર્યાં છે. માનવના મનનું સર્જન પણ પ્રજ્ઞપતિએ કર્યું છે. માનવ માનવની અંદર પ્રજ્ઞપતિએ વાસ કર્યો છે. એક એક માનવ પ્રજ્ઞપતિ છે. પ્રજ્ઞપતિની જેમજ એ મનથી મનન કરે છે, વાણીથી વ્યવહાર કરે છે અને તનથી કર્મ કરે છે. જેવી રીતે પ્રજ્ઞપતિએ યજનાં સર્જન કર્યાં; અમ અને સત્યનાં આચરણ કર્યાં, તપ કર્યાં, અમ કર્યાં અને કામનાઓ સેવી; એજ રીતે માનવીએ પણ પ્રજ્ઞપતિની જેમ વાણી અને વર્તન કર્યાં છે. મનની વૃત્તિ પ્રમાણે એ વાણી અને વર્તનમાં એકતા જુઓ છે.

‘અગવન, તમે જોકની એક વાત અનેકવાર કહો છો. વળી પ્રજ્ઞપતિ એક હેવ નથી. તે ક છે, કામ છે, વગેરે વાત કરો છો. આનું રહસ્ય શું છે?’

‘જો લાઈ વેહોમાં એકની એક વાત અનેકવાર કહેવામાં આવી હોય; તેનું તાત્પર્ય તો એટલું છે કે; એ વાતને વ્યવહારમાં ઉતારવા વાણીનો ઉપયોગ કરવો પડે. એ વાણીની અર્થાત્ હોય છે. તેમાં વાણીથી પર રહેલ મનની વૃત્તિ ઉતારવા માટે જુદી જુદી વાણીનો પ્રયોગ થાય છે.

‘તને યાહ હશે કે, માણુસ કોઈપણ કાર્ય કરવા આહે, ત્યારે તે પહેલાં સંકલ્પ કરે છે. સંકલ્પથી મનમાં દઢતા આવે છે અને કાર્યમાં વેગ આવે છે. સંકલ્પ ન કરો. તો વિકલ્પ જગે અને પ્રમાદ આવે. કાર્ય શિથિલ થાય અને વિલંબ પડે, નિટંબણું જગે ને અદુરણું ઉભી થાય.

‘અગવન, સંકલ્પનો કલ્પ સાથે સંબંધ ખરો કે?’

‘ ખરો, પણ આ વાત એમ નહીં સમજય. એક કથા કહું, જે સાંભળ. એક પથિક હતો. જંગલને માર્ગ તે ભૂલો પડી ગયો; અદ્વાધ ગયો, તેને ધણો અમ પડ્યો; તનનાં તપ વેકચાં અને મનના તાપ પણ જગ્યા. છતાં તે નિરાશ થયો નહિં. આગળ જતાં એક વૃક્ષની છાયામાં તે ભબો રહ્યો. જરાક થાક ઉત્તર્યો, મનના તાપ પણ શર્મયા. તેને તરસ લાગી હતી. તેને હૈયે એક કલ્પ જગ્યો, મનમાં કલ્પ જગ્યો, મનમાં સંકલ્પ ઉક્યો. ‘ ઠંડુ પાણી મળે તો કેવું સારુ, ’

એક સોળ વર્ષની કન્યા પાણીથી ભરેલો કળશ લઈ, ભલી રહી. તેને વિસ્મય થયું; તરસ લાગી હતી, પાણી પી લીધું. ત્યાં તો કન્યા ચાલી ગઈ. તેને ભૂખ લાગી હતી. સંકલ્પ જગ્યો કે ‘ ભોજન મળો ’ અને પેલી કન્યા ભોજનનો થાળ લાવીને ઉભી રહી. તેણે ભોજન કર્યાં ને ભૂખ શર્મી. તેને હૈયે વિસ્મય જગ્યું. ‘ આવા આ વિકટ જંગલમાં આ કન્યા કયાંથી ? અન્ન પાનની સગવડ કયાંથી ? ’ તેને એટલો બધો થાક લાગ્યો હતો કે, તે વિષે જાઓ વિચાર કરે, એ દશા ન હતી. આડની શાતળ છાયા હતી પણ કાંચા કાંકરા હતા. પથારી હોય તો સુવાય અને તેના તે કલ્પની સાથેજ પથારી આવાને ઉભી રહી ને તે સુઈ ગયો.

જે વૃક્ષની છાયામાં આવીને તે ભબો હતો, તે વૃક્ષ કોઈ સાધારણ વૃક્ષ ન હતું, તે કલ્પવૃક્ષ હતું, પણ તે વાતની પથિકને ખખર ન હતી. તેના થાક ઉત્તર્યો, ભૂખ તરસ શર્મયાં. તનના પરિથિમ અને હૈયાના તાપ સંતાપ ઓછા થયા; તેનો તેને ખખર પડી, પણ આ બધું શાથી બની રહ્યું છે, તે રહસ્ય સમજવા જેટલી વિચારણા તેણે કરી નહિં. ભૂખ, તરસ ને થાક શમાવવાની તેની ધર્ચા તીવ્ર હતી, તેને ખૂઅ જ તાલાવેલી હતી; પણ તે વિષેના રહસ્યને ઉકેલવા માટે જાનશક્તિ મેળવી લેવાની તેની તૈયારી ન હતી.

આ સંસાર એક કલ્પવૃક્ષ છે, જેની છાયામાં માનવ વસે છે. આ માનવને જન્મ આપનાર પ્રજ્ઞાપતિ છે. જેમ આહિ પ્રજ્ઞાપતિ કલ્પ કરે છે અને મનનો સંકલ્પ જાગે છે. મનમાં કામ જાગે છે અને સિદ્ધિ મળે છે. એજ રીતે માનવાની જેવી ભાવના હોય, તેવી સિદ્ધિ તેને મળે છે.

‘ અહો ભગવન, કલ્પ સંકલ્પની અંદર આરલી તાકાત રહેલી છે, તેની તો મને આજે ખખર પડી. આપણું ઋપિમુનિઓ દરેક શુલ્ક કાર્યમાં સંકલ્પ કરતા; તેનું કારણ હવે મને સમજય છે. પ્રજ્ઞાપતિએ તપ કર્યાં, પરિથિમ કર્યાં અને તેમના કામ સંકલ્પ સિદ્ધ થયા. તેમણે અનેક પ્રજ્ઞાનોનાં સર્જન કર્યાં, તેથી તે પ્રજ્ઞાપતિ બન્યા. તેમણે વિશ્વ વિશ્વની પ્રજ્ઞા અને પ્રજ્ઞનન કાર્યાની રચના કરી, તેથી તે વિશ્વકર્મા બન્યા. ત્યારે ભગવન, માનવ કેમ બધાં કાર્યોમાં સંકળ થતો નથી ?

‘તારો પ્રશ્ન યોગ્ય છે. પ્રજ્ઞપતિના સંકલ્પમાં અને માનવના સંકલ્પમાં એક તક્ષાવત રહેલો છે. પ્રજ્ઞપતિનો સંકલ્પ શુદ્ધ પવિત્ર હોય છે. તે પોતે પરહિત ભાટે તપ કરે છે, પરિશ્રમ કરે છે અને તેનાં પ્રજ્ઞનન કાર્ય સક્ષળ થાય છે. માનવ અંગત સ્વાર્થ સાધે, પરોપકારનો વિચાર ન કરે; તો તેને સંકલ્પનું બળ મળતું નથી.

પ્રજ્ઞપતિએ જે હિતનાં કાર્ય કર્યાં; તેને યજ્ઞ કહેવામાં આવ્યો. તેજ રીતે માણુસ પોતાનું ભલું કરે, એ સારું કાર્ય; લોકમાં લાભ અને પ્રતિષ્ઠા મેળવે, તે વધારે સારું કાર્ય, સમાજનાં અને રાષ્ટ્રનાં કાર્ય કરે, તે શ્રેષ્ઠ કર્મ; પરંતુ વિશ્વનાં સર્વે પ્રજ્ઞનોનાં હિતનાં કાર્યો કરે; એ તો તેનું શ્રેષ્ઠતમ કર્મ. આ શ્રેષ્ઠતમ કર્મ તેજ પ્રજ્ઞપતિનો યજ્ઞ. આ ભાટે શુલ્ષ સંકલ્પ કરેલો, તો એ સંકલ્પ સિદ્ધ થાય.

સમજુ વિચારક માણુસો કહે છે કે, ‘પ્રજ્ઞપતિએ જેવાં સર્જન કર્યાં છે, એવાંજ નવ સર્જનનાં કાર્યો કરવાં, તે યજ્ઞયાગના વિધિઓનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. એક એક યજ્ઞનાં કાર્યથી પ્રજ્ઞપતિનાં નવસર્જન કરવાનાં છે. એ યજ્ઞનાં યજ્ઞન કરનાર યજ્ઞમાને દેવના જેવાં કાર્ય કરવાનાં છે. દેવ બનીને દેવનાં યજ્ઞન કરેલા, એવી શાસ્ત્રની આજ્ઞા છે.

એક નાની પ્રાર્થના કરેલા, કે મોટો યજ્ઞ કરેલા; તેની શરૂઆતમાં યજ્ઞમાને દ્વારામાં જલ લઈને આ શુલ્ષ સંકલ્પ કરવાનો છે.

૧. ‘આ ભારા યજ્ઞના અયુણી, હે દેવ અમ્રિ, તમે વ્રતપતિ છો. ભારે વ્રતનાં આચરણું કરવાં છે. તે વ્રતને હું સારી રીતે કરી શકું. ભારાં તે વ્રત સક્ષળ થાય ભારી સાધના સિદ્ધ થાય.

સંકલ્પનો આ પહેલો ભાગ છે. તે પછી જે કાર્ય કરવું હોય; તેને યાદ કરવું. સાથે સાથે જે હેશ, કાગ વગેરે હોય; તેનું સમરણું કરવું. આ બધું યાદ કરતાથી ભાનવ સાવધાન બને છે. તેના સંકલ્પમાં દર બળ આવે છે. તેને સક્ષળ બનાવવાની સ્કુલ આવે છે.

યજ્ઞ એ તો શ્રેષ્ઠતમ કર્મ; એટલે તેનો સંકલ્પ શુદ્ધ હોવો જોઈએ. મનની વૃત્તિ શુદ્ધ હોવી જોઈએ. જેવી વાણી એવું વર્તન હોવું જોઈએ. સાધારણ માનવી આવું કરી શકતો નથી. તેની વૃત્તિ ભલિન હોય છે, તેની વાણી જુફી હોય છે, તેનું વર્તન કપટથી લરેલું હોય છે.

વૃત્તિ, વાણી અને વર્તનની એકતા માટેનું આ પવિત્ર કર્મ છે. તેથી સંકલ્પને આગળ વધારતાં, તે જણાવે છે. ‘હું અનુત્તમાંથી ધૂરી સત્યની સિદ્ધિ મેળવી લઉં’^૨

યજ્ઞની શરૂઆતમાં આ સંકલ્પ કરવાનો છે. યજ્ઞને વ્રત ભાનીને, તેનું પાલન કરવાનું છે. ગનની વૃત્તિને અનુસરી, વાણી અને વર્તનની એકતા સાધવાની છે. યજ્ઞ

નાના હોય, મોટો પણ હોય. તેની શરૂઆત સંકલ્પથી થાય છે, તેની સમાચિસુખને સંકલ્પ પૂરો કરવાનો છે. ^૧ તે સમયે કૃષીથી હાથમાં જલ લઈને ઓલવાનું છે; ‘હો અમ્રિ, તમે વ્રતના પાલક પતિ છો. મેં આ વ્રતનાં આચરણ કર્યાં, તે વ્રતને હું સારી રીતે કરી શક્યો. મેં વ્રતમાં સક્રિયતા મેળવી, મેં સિદ્ધિ મેળવી.’

સમાચિતના સંકલ્પનો આ પૂર્વલાગ છે. યજનું પવિત્ર કાર્ય કરવું હોય, તો માનવે દેવ બનવું જોઈએ. તેણે પ્રજ્ઞપતિનું વ્રત કરવું હોય; તો તેણે પોતે પ્રજ્ઞપતિ બનવું જોઈએ. તે માટે તેણે શુલ્ક સંકલ્પ કર્યો અને તેને સક્રિયતા પણ મળી. પ્રજ્ઞપતિએ તો જીવનભરનાં વ્રત આદર્યાં છે. આ યુગ ને પૂર્વ યુગના પણ તે પ્રજ્ઞપતિ છે. પણ માનવે વ્રત પુરાં કરવા સુધી તો દેવ બનવું. યજનાં કાર્ય પૂરાં થયા પણી તેણે દેવ બનીને રહેવું જોઈએ, પણ એ કાર્ય તો ધર્માં અધર્મ છે, ત્યારે તે માનવે શું દાનવ બનવું. નારે ના, ત્યારે શું કરવું?

સમાચિતમાં સંકલ્પ છાડતાં જરૂરાધ્યું છે; ‘હું પહેલાં જેવો હતો, તવો માનવ બનીને રહું’ પ્રજ્ઞપતિના એક વ્રતને તેણે પુરાં કર્યું. મનની શુદ્ધ વૃત્તિ પ્રમાણે મનન કર્યું, શુદ્ધ વાણીથી વ્યવહાર કર્યો અને શુદ્ધ તનથી યજનાં કાર્ય કર્યાં. તેની વાણી અને વર્તનમાં એકતા સધાર્ણ અને આ પ્રકારની એકતા સાધવાનો અભ્યાસ કરી, માનવી દેવ બને છે. તેની સારી ટેવો તેના જીવનને ધરે છે.

‘તારા હાથમાં શું છે, આરુણિ ?’

‘વડનો ટેટા છે, ભગવન્’

‘તે તોડીને જો, અંદર શું છે ?’

‘તેમાં તો જીણું જીણું કણ
રહેલા છે.’

‘તેમાંના એક કણને હાથમાં
લઈ, તોડી જો, અંદર શું હેખાય છે ?’

‘ભગવન્, આ કણને તોડી
જોયો, તેની અંદર તો કાઈ હેખાતું નથી.’

‘આ એક એક કણ છે, તે
તો વડનાં બીજ છે, તે તું જણે છે ને ?’

‘હા, ભગવન્ એટલું તો હું
જણું છું’.

‘તે એક કણને તોડ્યો અને
તેમાં તને કશું ન હેખાયું. એજ બીજ
ભૂક્ષમ રીતે રહેલું છે, તેમાં વડનું આ
મહાન વૃક્ષ રહેલું છે. બીજ કારણ છે
અને વૃક્ષ કાર્ય છે.’

‘કાર્ય અને કારણનો સંબંધ
શી રીતે સમજન્ય, ભગવન્! બીજ
પહેલું કે વૃક્ષ પહેલું, તેની શી
ખબર પડે ?’

આ વિષે પહેલાંતા જ્ઞાનીજનોએ
ધર્માં ધર્માં વિચારણા કર્યો છે. સંસારની
શરૂઆત ક્યારે થથ, તેની કાઈને
ખબર પડતી નથી. તો પણ આ
જ્ઞાનીજનો સર્જનની વેળા વિષે આવી
વિચારણા કરે છે.

‘એમ માનો કે, ત્યારે સંસારના
સર્જનની પહેલાં, અત્યારે જે કાઈ
હેખાય છે, તેમાંનું તો કશું જ ન

૨ સર્જનની વેળાએ

સર્જનની વેળાએ

હતું. ન ત્યારે આકાશ હતું, કે ન પૃથ્વી હતી, કે પછી અંતરિક્ષ ન હતું. આ સંસારની પહેલાં, આ જગતના સર્જનની પહેલાં જે કાંઈ હતું; તે તો અસત્ત હતું, અવ્યક્ત હતું, અદૃશ્ય હતું.

‘હવે તે જે કાંઈ અસત્ત હતું, તે એક તત્ત્વ તો હતુંજ. એ તત્ત્વને મન થયું. આ મને તપ કર્યું. આ મનના તપવાથી ધૂમ થયો. તેણે ફરી તપ કર્યું. તેના તપવાથી અભિન થયો. તેણે ફરી તપ કર્યાં, તેના તપવાથી જ્યોતિ થયાં. તેણે ફરી તપ કર્યાં, તેના તપવાથી અર્ચિ—જવાળાઓ થઈ. તેણે ફરી તપ કર્યું, તપવાથી મરીયિઓ પ્રસરતી જવાળાઓ થધ. તેણે ફરી તપ કર્યાં, તેના તપવાથી અભિનનાં ઉદ્ઘાટન-ઉંબાડિયાં થયાં. તેણે ફરી તપ કર્યાં, તેથી વાદળો ભેગાં થાય, એવું અખ, ધનીભૂત તત્ત્વ એકહું થયું.

‘જે અખ ધનીભૂત થયું, તે તો માનો કે, તત્ત્વને એક હેકાણે રાખનાર આશય છે, તેને બરિત કહે છે. જેમ બીજ ભેદાય, એમ તે તરવે આ બરિતને બેદી નાખી. આ બરિત, એ આશય ભેદાઈ જવાને કારણે સમુદ્ર બની ગયો. જે આ સમુદ્ર હતો, તે તો સૂક્ષ્મ જલદ્દે, તરલ અને સરળ સલિલદ્દે હતો.

આ જે સલિલ હતું, તેને જોઈને ત્યાં રહેલ પ્રજ્ઞપતિને તો કાંઈપણ સૂજતું ન હતું. તેને થયું કે, ‘અરે, મારામાં પ્રજ્ઞનન શક્તિ છે, પરંતુ જે મને કશું જ ન સમજાય, એવું આ સલિલ હોય, તો પછી મારાં સર્જન શામાટે કરવામાં આવ્યાં? આ તો મારી પ્રતિષ્ઠા નથી.

માનોને કે, પ્રજ્ઞપતિએ રૂદ્ધ કર્યું. તેની આંખમાંથી જે આંસુ સમુદ્રના સલિલમાં—સૂક્ષ્મ જલમાં પડ્યાં, તે તો ધન આકારની પૃથ્વી થધ, તેની આજુઆજુ અંતરિક્ષ થયું અને ઊંચે આકાશ થયું.

તે પ્રજ્ઞપતિએ જે રોદન કર્યું; તેના કારણે પૃથ્વી અને આકાશ એ પદાર્થેને રોદસી કહે છે. આ એ લોકનો જન્મ કહેવાય છે.

આ રોદસી આધારદ્દે છે, એમ સારી રીતે જાણી લીધા પછી તે પ્રજ્ઞપતિએ કામના કરી કે, હું પ્રજ્ઞનન કરેં! તે કારણે તેણે તપ તપ્યાં, તેથી તે પ્રજ્ઞપતિએ ગલને ધારણું કર્યો, તેથી તેણે અસુરોનાં સર્જન કર્યાં... તેથી તેણે પ્રજ્ઞનોનાં સર્જન કર્યાં... તેથી તેણે ઋતુઓનાં, દેવોનાં, અહોરાત્રનાં એમ અનેક પદાર્થનાં સર્જન કર્યાં.

આમ જે કાંઈ, સર્જનની વેળા પહેલાં અસત્ત હતું, તેથી તો પરમ તત્ત્વ, પરમાત્માનું મન થયું હતું. આ મનથી પ્રજ્ઞપતિનું સર્જન થયું હતું. એ પ્રજ્ઞપતિએ પ્રજ્ઞનોનાં સર્જન કર્યાં હતાં. આમ જે કાઈ પ્રજ્ઞનન કે સર્જન

હેખાય છે. તે બધું તો મનમાં પ્રતિષ્ઠિત છે. જે મન પરમ તત્ત્વ પરમાત્માનું છે.

‘આવતી કાલે સર્જનની વેળા આવશે, ત્યારે મારે સંકલપ કરવો છે, તેને કારણે આ મન છે, માટે તેને શ્વોવસ્યસ બ્રહ્મ કહે છે, જે મન સર્વરીતે પ્રશરેત—વખાણુવા લાયક છે.

અહીં સર્જન પહેલાંની દશા અને સર્જન વેળાનું એક ચિત્ર રજૂ કરવામાં આવ્યું છે. સર્જન પહેલાંની પ્રવલ્યદશાને ગાઢ નિદ્રાની સરખામણી કરતાં જણાવ્યું છે કે:

‘એક પુરુષ બરનિદ્રામાં હોય, ત્યારે તેને માટે કશું રહેતું નથી. ત્યાં બધુંજ વિલીન થઈ જય છે. તેણે નિદ્રા લેતા પહેલાં, જે કાંઈ કર્મ કર્યાં હોય છે, તેને પુરાં કરવાનાં છે. આથી તે પુરુષ જગે છે: તે પોતાના મનથી સંકલપ કરે છે અને કામ શરૂ કરે છે. એજ રીતે મહાપ્રલય થાય. ત્યારે તો બધાંજ પ્રાણીઓનો લય થઈ જય છે. એ પ્રાણીઓનાં કર્મ અધૂરાં રહ્યાં હોય. તેને પુરાં કરવાં જોઈએ. આ વિચાર તો પરમાત્માને આવે. એ પરમાત્માનું મન પ્રવલ્યકાળમાં સૂતેલું રહે છે. સંકલપ જગતાં એ મન જગે છે. એ મન પરમતત્ત્વ છે. તેથી તે પ્રજ્ઞપતિનાં સર્જન કરે છે. આ પ્રજ્ઞપતિની પાસે પ્રજ્ઞનનશક્તિ છે. તપકરવાથી તેની જ્ઞાનશક્તિ જગે છે, ભાવ હોવાથી ધ્યાનશક્તિ જગે છે. ધ્યાન, જ્ઞાન અને કર્મ એ પરાશક્તિ સ્વાભાવિકી છે. તેથી તે વિવિધરૂપી જોવાને મળે છે.

પ્રવલ્યની વેળા વિષે અલ્પવાદી જનો આ રીતે વિચારણા કરે છે

૧ ‘ખરેખર, શરૂઆતમાં તો અહીં કાંઈજ હતું નહિ. આ (સધળો સંસાર) તો મૃત્યુથીજ વેરાયેલ હતો. આ મૃત્યુ શું છે ? ભૂખ (સર્વનાશ, પ્રલય). એ તો ભૂખ છે, જેણે મૃત્યુના ઇપે બધું જ વેરી લીધું છે.’

એ પ્રવલ્ય વેળાએ મૃત્યુ પણ નથી, કશુંજ નથી. એ વિષે કંપિની વાણી રેવારે રૂપણ છે. ‘નારે ના, ત્યાં અસત નથી. અરે, ત્યારે તો સત્ત પણ નથી. ત્યાં રજ પણ નથી અને પરબ્રહ્મ-આકાશ પણ નથી. ત્યારે શું વેરાયેલ હતું ? ત્યારે શું અંબ (પાણી) હતું, ગઢન અને ગંભીર ?

ના, ના, મૃત્યુ ન હતું. અમૃત પણ ત્યારે હતું નહીં, અરે એવી કાંઈ વેળા ન હતી, જેને હિવિસનું ફે પણી રાત્રિનું ચિહ્ન ગણું શકાય હાં, હુદ્દયદ વિનાનું, વાયા વિનાનું તત્ત્વ એક હતું, જે પોતે પોતાની શક્તિથી ધારણ કર્યાય. એ વિના તો બીજું કાંઈ ન હતું.

સર્જનની વેળાએ

પ્રથમ છે, એ પહેલાં કાંઈક છે, એમ તો તે બતાવે છે. એ જ રીતે સર્જન છે, તે પહેલાંના પ્રથમને બતાવે તો છે. અલ્લવાદીઓ આ વિષે વિચારણા રજૂ કરતાં, સર્જનની વેળા અને તે પહેલાંની દશાને આ રીતે રજૂ કરે છે.

‘ખરેખર, સર્જનની પહેલાં આ સંસારનું એવું એકુંપ હતું, જેને અસત્ત કહેવાય. એટલે કે તે વેળા એવી છે, જેને કોઈ નામ નથી અને કોઈ ઇપ નથી. આ વિષે કેટલાક જાનીજનો કહે છે. અસત્ત હતું, એમ જે કહેવામાં આવે છે, તે શું છે? આના ઉત્તરમાં જણાવ્યું છે કે. ‘પહેલાં જે અસત્ત હતું; તે તો ખરેખર ઝડપિએ છે’. લારે તેમણે પૂછ્યું કે ‘આ ઝડપિએ વળી કોણ છે? તેના ઉત્તરમાં જણાવ્યું’ કે, ‘ખરેખર, અહોં જે પ્રાણું રહેલા છે, તે તો આ ઝડપિએ છે. આ સંસારના સર્જનની પહેલાં, જેમણે આ વિષે ધૂંઢા કરી, (જેને પછીથી જગત્ત કહેવામાં આવ્યું) તેની ધૂંઢા કરનાર આ પ્રાણું લિંગ શરીરે રહેલા હતા. તેમણે અમ અને તપનાં આચરણ કર્યાં. તે અમ અને તપથી તેમણે ગતિ કરી, દર્શન કર્યાં. તેને કારણે તે ઝડપિ કહેવાયા.

અહોં ઝડપિ શાખા ‘દર્શન કરનાર’ના અર્થમાં વપરાયો છે. ઝડપી ધાતુ ગતિનો વાયક છે અને ગતિશાખા જાનનો વાયક છે. એ રીતે અહોં અમ અને તપ એ શાખા સમજવા જેવા છે. વેદોમાં વારંવાર વપરાય છે. સ: અકામયત, સ: આમ્યત્, સ તપો અતપ્યત । તે અમેણ તપસા અરિષન્: તેણે ધૂંઢા કરી, તેણે અમ કર્યો. તેણે તપ કર્યાં, તેમણે અમથી તપથી ગતિ કરી, દર્શન કર્યું.

અહોં તપ કોઈ સંકુચિત અર્થમાં નહોં લેતાં; જાનના અર્થમાં લેવાનું છે. જાનીજન જે ધીરજથી, કલેશ વેઢીને, અમ કરીને; સાર અને અસારનો વિચાર કરે છે, આદોયન કરે છે, જુણો છે, જણું છે, તે તો જાનીજનનાં તપ છે, અમ છે.

આ ઝડપિએ, આ પ્રાણું તો લિંગશરીરે હોય છે; તેમને વસવા માટે, આશ્રય માટે શરીર જેઠાએ. એ શરીરનાં સર્જન કરનાર પ્રજનપતિ પુરુષ છે, તેનાં સર્જન કરવામાં આવ્યાં. તે વિષે આગળ જણાવ્યું છે.

એ સર્જનની વેળાએ પુરુષ પ્રજનપતિ થયા. તે પુરુષ પ્રજનપતિએ કામના કરી ‘હું એક ધૂં, તે અનેકિંપે થાડીં. પ્રજનન અનું. તેણે અમ કર્યો. તેણે તપ તપ્યાં. આમ પરિથિમ કરતાં, તપ કરતાં તેણે સૌથી પહેલાં તો અહિનું સર્જન કર્યું’,

આ અહિ શું છે, તે સમજવતાં આગળ કણ્ણું છે.

‘તે પ્રજનપતિએ ત્રયી વિદ્યાનાં સર્જન કર્યાં, જેને અહિ કહે છે. આ અહિવિદ્યા તો પ્રજનપતિ માટે પ્રતિષ્ઠા બની ગઈ. આને કારણે તો અહિવાદી જનો કહે છે.

‘આ સધળા (સંસાર)ની પ્રતિષ્ઠા, એ તો આ અહ્સ છે. (તેનેજ વેદનો મંત્ર કહે છે.) આને કારણે જ્યારે કો'કું પુરુષ પ્રતિષ્ઠા મેળવે છે, ત્યારે એને કહેવામાં આવે છે કે; આ પુરુષ વેદ બણ્ણાને, અભ્યાસ કરીને પ્રતિષ્ઠિત થાય છે.’ સાચેજ ને અહ્સ છે, જે વેદ-મંત્ર છે તે જ ખરેખરી પ્રતિષ્ઠા છે.

આમ જે પ્રજ્ઞપતિ પુરુષે અહ્સવિદ્યામાં પ્રતિષ્ઠા મેળવી લીધી; તે પણી તેમણે અમ કર્યાં, તપ તપ્યાં. (સાનનો પરિઅમ, અભ્યાસ તે તપ ગણ્ણાય છે.)

આદિ પ્રજ્ઞપતિ પુરુષે આમ સર્જનની વેળાએ પોતાની જાતને ઉત્પન્ન કરી, અમ અને તપથી જોઈને જાણીને જલની સુદ્ધમ તન-માત્રાઓનાં સર્જન કરી લીધાં. ખરી રીતે તો પ્રજ્ઞપતિની સાથે સાથે વાણીનાં સર્જન થયાં હતાં; અર્થાત્ પ્રજ્ઞપતિએ જે અહ્સવિદ્યાડે વેદવાળી મેળવી; તે વાણીથી સર્જન શરૂ થયાં. એ વિષે જાણુવે છે. ‘તે પ્રજ્ઞપતિએ જે જલ (આપઃ)નાં સર્જન કર્યાં, તે તો વાણીના લોકથી. કારણુંકે તે પ્રજ્ઞપતિની વાણી તો પહેલાં ઉત્પન્ન થઈ હતી. અહીં (આ સધળા સંસારમાં) જે કાંઈ છે, તે બધું તો તે વાણીએ વ્યાપ્ત કર્યું છે. આને જ કારણે વાણીના એ પ્રથમ સર્જનને આપઃ કહે છે. વાણી એ બધાનું આવરણ કરે છે, માટે જ તેને વાઃ વારિ કહે છે; જે તન-માત્રા ઇપે છે.

‘તેણે કામના કરી : આ આપઃ તન-માત્રાઓનાં સાધનથી હું આગળ પ્રજ્ઞનન કરું.’ આમ વિચાર કરીને, તેણે વેદત્રથી-અહ્સવિદ્યાની સાથે આપ-ત-માત્રાઓની અંદર પ્રવેશ કર્યો. તે અહ્સથી એક ધંડું-અહ્સાંડ ઉપર ઉપસી આવ્યું. તે અંડનો તેણું રૂપર્સ કર્યો. તેણું વિચાર કર્યો અને તેણું જણ્ણાવ્યું; ‘હવે મારે જેનાં સર્જન કરવાનાં છે, તે સ્તુષ્ટિ-સંસાર હો, આ અહ્સાંડ સંસાર ઇપે હો. આમ સૌથી પ્રથમ અહ્સ એક જ સ્તુષ્ટાવ્યું હતું. એજ તો ત્રથી વિદ્યા છે. આ કારણે તો અહ્સવાદીઓ જાણુવે છે.

‘તે અહ્સ (અહ્સાંડ)છે, જે સધળા સંસારનું પ્રથમ પ્રજ્ઞનન છે.’ એ અંડ અહ્સાંડને જોઈને પ્રજ્ઞપતિએ નણુવાર કહ્યું હતું : અસ્તુ ભલે હો; તેનું તાત્પર્ય આ છે, જે અહ્સ જે તેજ અહ્સાંડ છે, જે અહ્સ છે, તે બહુલ છે, વિસ્તારથી વરેલું છે. એ ત્રથું પ્રકારે રહેલી વેદની વિદ્યા છે. છંદની રૂપના તે ઋગ્યાઓ, ગીતની રૂપના તે સામ અને શૈપ ગદ્ય નિબંધ તે બળું. વેદ તો એક અને સંહિતાઓ ચાર; એમાં હીંકી તરણું પ્રકારની; તેથી વેદત્રથી હે તરણું વેદ એણખાય છે. આ વેદ પ્રજ્ઞપતિનું મુખ છે. ‘પહેલાં જેવી સ્તુષ્ટિ હતી; તેનીજ સ્તુષ્ટિ હવે પણી રૂપવાની છે.’ આ પ્રકારની યોજનાને અતાવનાર વેદો એ અહ્સવિદ્યા છે, તેને જે જાણે તે અહ્સજાની અને તે અહ્સને જે જાણુવે; તે વ્યાખ્યાન પ્રવચનને આહણ કહે છે. મંત્ર તે અહ્સ

સર્જનની વેળાએ

અને પ્રવયન-અલણુ બંનેને એકજ નામ મળે છે. વેદ. પ્રજ્ઞપતિનું મુખ અભિ છે, માટે વેદ ને અભિ કહે છે અને તે જણુનાર અલવાદી જાનીને અભિડપ-અભિ જેવો તેજરસ્વી કહ્યો છે.

અલવાદી વેદની વિચારણા કરે છે, અલજાની અલનાં અલણુ કરે છે, મનન કરે છે અને ધ્યાનમાં લે છે. તેથી તો વેદના ચાર વિભાગ બને છે. સંહિતાએ તે સંકલન, કર્મની યોજના તે અલણુ, ઉપાસના તે આરણ્યક અને તત્ત્વચિંતન તે ઉપનિષદ : જાનનાં પરિણામ ઇપે. તે એક છે, તે ત્રણ છે, તે ચાર છે.

૧. અલજાની મનની ધારણાથી મનીધી બને, તે સર્જનની વિચારણા આ રીતે કરે છે. ‘અત્યારે જે કાંઈ છે, તે સર્જનની વેળાએ તો આપઃ એ ઇપે, એટલે કે સરળ અને તરળ સલિલના ઇપે હતું. તે સલિલની અંદર રહેલા પુણકર (કમલ) ના પર્ણમાં તે એક પ્રજ્ઞપતિ થયા હતા. તેના મનની અંદર એવો એક કામ (સંકલ્પ) ઉઠ્યો કે, ‘હું આ સંસારનાં સર્જન કરં.’

આને પરિણામે આજે પણું આપણે લોક વ્યવહારમાં જોઈએ, તો જણાશે કે, ‘હું આ કામ કરીશ,’ આમ પુરુષ પહેલાં તો મનથી સમજે છે, તે પ્રમાણે જ તે વાણીથી એલે છે અને પછી તે શરીરના વ્યાપારથી કામ કરે છે,’

પ્રજ્ઞપતિના મનમાં જે કામ (સંકલ્પ) જણ્યો; તે વિષે એક ઋષિએ જણાવ્યું છે. : સર્જનની એ વેળાએ પ્રજ્ઞપતિએ અભિલાપા કરી કે, હું સધગા આર સંસારનાં સર્જન કરં. આ રીતે જે કામ હતો, તે તો સૌથી પહેલાં આગળ આવીને ઉભો રહ્યો. હવે જે આ કામ છે, તે તો એમ માનો ને કે, ‘તે પ્રજ્ઞપતિનું પ્રથમ રેતસ-ખીજ છે. મનીધી-મનની અભિલાપા સેવનાર, જે કવિ-કાન્ત દર્શન કરનાર વિદ્ધાનો અને જાનીજનો છે, તેમણે સર્વજાનના નીચોડ ઇપે આ વાત જણું લીધી છે : પ્રજ્ઞપતિ પોતે અવ્યક્ત કારણું ઇપે પોતાના મનની અંદર જે કામ સેવે છે, તે પોતે વ્યક્ત થતા આ સધળા સંસારનું કારણું છે. સૃષ્ટિની સર્જનવેળાએ આ કારણું રહેલું છે; એમ નથી. આ પહેલાં ધર્ણી ધર્ણી સૃષ્ટિઓનાં સર્જન કરવામાં અનેક પ્રજ્ઞપતિએ થએલા છે, એ બધા પ્રજ્ઞપતિઓએ કામ-અભિલાપને સૌથી પહેલાં સેવ્યો છે.

કામના સર્જન પછીની પ્રક્રિયા અલજાનીએ જણાવે છે.

૩. સૃષ્ટિનાં સર્જન કરવા માટે પ્રજ્ઞપતિએ કામના સેવી; તે રીતે તેણે તપ તપ્યાં. તપ તપીને સર્જનનો નિશ્ચય થતાં, તેણે પોતાના શરીરને ધૂણાવ્યું. આમ

ધૂણાવતાં ધૂણાવતાં જે શેષ રસ રહ્યો; તે વિરતાર સલિલમાં કુર્મ (કાચા) ની જેમ સરપવા લાગ્યો. તેને જોઈને પ્રજનપતિએ કહ્યું :

‘હે કુર્મ, તું તો ભારાં શરીરનાં આગોના સાર ઇપે છે.’ ત્યારે તે કુર્મે જણુાયું, ‘ના રે ના, તે કહ્યું તે બરોઅર નથી. હું કાંઈ તારા શરીરના રસમાંથી થયો નથી. હું તો અહીં પહેલાંથીજ રહેલો છું.’ અહીં કુર્મે જે કહ્યું કે ‘હું તો અહીં ફૂર્મ આસ પહેલાં હતો, તે પરથી તેનું નામ પુરુપ છે. પુરુપ શાંહની વ્યુત્પત્તિ છે.

‘કુર્મના શરીરમાં રહેલા એ પરમ પુરુપ પરમાત્માએ પોતાનું સામર્થ્ય અતાવવા માટે વિરાદૃપ ધારણ કર્યું. એ પુરુપ છે, જેને હજાર હજાર શિર, આગેઓ, પગ વગેરે છે.’ તે જોઈને પ્રજનપતિએ કહ્યું. તમે પૂર્વે થયેલા છો; માટે તમે સૃષ્ટિનાં સર્જન કરો, જે પૂર્વે સૃષ્ટિ હતી.’

પૂર્વને કોઈ ઋષિ સર્જન વેળાનાં વર્ણન વેદવાણીમાં આ રીતે વર્ણી રહ્યો છે.

૨. યાજિકો એક મોટા યાગમાં બેગા થયા હતા. એ ઋત્વિઙ્લે અભિ માટે વહિની રચના કરતા હતા. ઈટો (ઈષ્ટિકાઓ) ગોઠવી, ગોઠવીને તે લોકો ચણુતર કરતા હતા; અભિયયનની એ પ્રક્રિયા જોઈ, અલવાદીઓ, પૂછવા લાગ્યા; ‘હે ઋત્વિઙ્લે, ક્યા દેવને ઉદ્દેશને તમે અભિનાં ચયન કરો છો?’

તે પ્રથમો ઉત્તર આપતાં રહ્યા જણુનાર અલજાનીઓએ જણુાયું; પ્રજનપતિને માટે અમે અભિનાં ચયન કરીએ છીએ.’ કુરી તેમણે પૂર્ણયું, ‘તે દેવને હવે શું આપવામાં આવે છે?’ ‘આત્મા, એજ તો.’

આમ યજનું રહ્યા ખોલતાં, તે જાનીજનોએ પ્રજનપતિને અલ આત્માઇપે જાણ્યો છે, તેમાં ‘હોમવાતું’ દ્વય-હવિ એ પણું આત્મસ્વરૂપે છે, એમ જણુાયું છે અને એમ કથીને સર્જનવેળાની રહ્યાવાત્ત તેમણે આ રીતે રજુ કરી છે :

‘અરેખર, ત્યારે તો જે કાંઈ આ છે, તે બધે આપઃ જલની તન્માત્રાઓઝ તરણ અને સરળ સલિલના ઇપે હતી. તે પ્રજનપતિ પુષ્કરના પર્ણ-પત્રની ઉપર વાતની જેમ રહીને હજયલ કરતો હતો. તથી તેને કોઈ જંતની પ્રતિક્રિયા ભળી નહિ. ત્યાં તે પ્રજનપતિએ જલની તન્માત્રાઓને રાખનાર કુલાય (માળા)ને જોયો. જલની અંદર રહેલા એ કુલાયમાં પ્રજનપતિએ અભિનાં ચયન કર્યાં; તથી તો આ સૃષ્ટિનાં સર્જન થયાં છે. જે અભિનાં આ વેહિ છે; તેને માટે ભૂમિ ખોલવામાં આવે છે અને ત્યાં ઈટો (ઈષ્ટિકા) ચણુવામાં આવે છે.’

સૃષ્ટિના સર્જન કાર્યને અહીં યજની વેહિ સાથે સરખાયું છે. અભિને માટે જે વેહિ રચવી છે, તેમાં ઈષ્ટિકાઓ ચણુવામાં આવે છે, એમજ આહિ પ્રજનપતિ પોતાની જનતને હવિ માનીને; તેમાંથી સૃષ્ટિનાં સર્જન કરે છે.

સર્જનની આ પ્રક્રિયાને એક ઋપિ આ રીતે ધરાવે છે :

૧. ‘ખરેખર, એ પ્રગનપતિ તો એકલા હતા, તેણે કામના કરી, ‘બહુ રીતે થાઉં; હું પોતે જન્મ લઉં.’ તેણે મનથી પોતાની જાતને-આત્માને ધ્યાનમાં લીધી. આથી તો તે અંતર્વાણુ (અંદર ગલ્સ ધારણ કરનાર) બન્યો. તેણે જન્મ લીધો નહિં; ત્યાં ચુંધી તો તે ગલ્સથી તપવા લાગ્યો. તેથી તો સાચેજ પ્રાણુને જીવન મહિયું; તે પ્રાણુ-અચુંધી તો અસુરોનાં સર્જન થયાં. પ્રાણુ એ તો અસુરોના અસુ છે. જે એ રીતે જણે છે, તે અસુમાન-પ્રાણુવાન બને છે; તેને અસુ છોડીને ચાલ્યા જતા નથી. તેણે પણી પિતરોનાં સર્જન કર્યાં. તેણે દેવોનાં સર્જન કર્યાં, તેણે મનુષ્યોનાં સર્જન કર્યાં; એ મનુષ્યોમાં મન છે, ભાટે મનુષ્યોના સર્જનનાં રહેરય જે જણે છે, તે મનસ્વી બને છે, તેને છોડીને મન બીજે કર્યાંય જતું નથી. તેની સેવામાં મનુષ્યો રહે છે’ :

‘ભગવન्, તમે મને સંસારના સર્જનની વાત કહી. ઋપિઓ, અલ્લવાદીઓ, કવિઓ, જ્ઞાનીઓ સર્જન વિષે જે વિચારણા કરે છે, તે બધાં મંતર્યો. તમે રજૂ કર્યાં. સંસારનાં સર્જન સરખા રીતે થયાં હોયઃ તો તેનો રજૂઆત પણ એક સરખા થાય; પણ એવું લાગતું નથી; આમ શાથી થતું હશે? શા ભાટે આ બાધતમાં જુદા જુદા મન રજૂ થયા હશે?’

‘તારો પ્રશ્ન યોધ્ય છે. સર્જનની પ્રક્રિયા સરખા છે. મારીનો ઘડો થાય છે, સોનાનું કરું થાય છે. બીજનું વૃક્ષ થાય છે. આ હકીકત છે; તેમાં કોઈ વાદ નથી, વિવાદ નથી, મતમતાંતર નથી. એક કાર્ય છે અને એક કારણ છે.

આદ્યી વિચારણા કરીને માનવી અટકે, તેને ભૂત, અવિષ્ય અને ભવ એ ઇપે રજૂ થતા સંસારની સમજણ મળી રહે. એ ભૂત-પદાર્થનું વિજ્ઞાન છે. માનવીના મનને એટલાથી સંતોષ થતો નથી. તેને બહારની આંખ છે, તે સાથે અંદરની આંખ છે; બાહ્યકરણ છે, સાથે અંતઃકરણ છે.

તેના અંતઃકરણ પર જે લાગણી જાડે છે, જે ભાવના જગે છે, જે વૃત્તિ સળવણે છે, તેને બહારના વિજ્ઞાન પુરતું સમાધાન થતું નથી. તેને ચેન પડતું નથી. એ મન છે, તો માનવ છે. જે મહામના છે, તે મહામાનવ છે. મન મન પરના ચેતનને, ચિત્તના તંત્રને કોણ જગાડતું હશે, કોણી પ્રેરણા હશે; તે વિષે તે કદી વિચાર કર્યો છે, ભલા?’?

‘ભગવન, મનની વાત કહીને તો તમે મારી વિચારણા બદલી નાખી. તમે સર્જનની વાત કરતા હતા; ત્યારે પણ મન વિષે કહેતા હતા, પણ મારી વિચારણા

સર્જન પુરતી મર્યાદિત હતી, એટલે તે વિષે માર્ગ ધ્યાન ગણું ન હતું.''

'આરુણી, મનો ભૂમિકા જણવી જરૂરી છે. ઋપિતોઓ, શાનીજનોઓ, કવિતોઓ મનની વિવિધતા જોઈ જણી માન્યતાઓ રજૂ કરી છે. વેદ સાહિત્યમાં ભૂત-વિજ્ઞાનની વાતો આવે છે, તેની સાથે મનોવિજ્ઞાનની વિચારણા પણ થઈ છે. તે તરફ ધર્મા ઓછા તત્વજ્ઞાનોઓ ધ્યાન આપ્યું છે. મનોવિજ્ઞાનની વિચારણા રજૂ કરવા માટે, સર્જનની પ્રક્રિયા આપવામાં આવે છે.'

'ત્યારે ઓકલું મન હતું, તેણે પ્રજ્ઞપતિનાં સર્જન કર્યાં. તેણે મનનાં સર્જન કર્યાં. તેણે કંદ્રપ કર્યો, તેણે ધર્મા કરી, તેણે કામ કર્યો. તે ક હતો. ક એટલે કોણું એ પ્રશ્ન છે અને ઉત્તર પણ છે.'

ઈન્દ્ર, અભિ, વરુણ, ભિત્ર, પૂપા, અદિતિ આ વિશેપ હેવો છે, તે રીતે પ્રજ્ઞપતિ હેવ છે, પણ એક વિશેપ હેવ નથી. તે પ્રજ્ઞનાં સર્જન કરે છે, તે સાથે પોતે પણ પ્રજ્ઞનન બને છે. તે પ્રજ્ઞ છે અને પ્રજ્ઞપતિ છે. તે ખીજ છે અને તે અંકુર છે. તે કાર્ય છે અને તે કારણ છે.'

'તમારી વાત સમજાય છે. આપે મને સર્જનની અને તે પહેલાંની દશાની વાત કરી હતી. ત્યારે સર્જનની પહેલાં મનનું શું થતું હશે'?

'જ્યારે માનવ ડાઢી જાય છે, ત્યારે પણ તેનું મન લીન થઈ જાય છે. તને કારણે તો આંખ ડિવાડી હોવા છતાં, તે જોતો નથી. કાનથી સાંસળતો નથી, પણ તેના મનની અંદરનો વ્યાપાર શરીર થાય છે. તેના અંતર પર જે સંકલ્પ જાગે છે, તે પ્રમાણે સુષ્ઠિની રૂચના થાય છે. આને સ્વરૂપદશા કહે છે. તે પણીની ગાદનિદ્રામાં તો મનના વ્યાપાર પણ બંધ થઈ જાય છે. એકલો જીવ ચેતના અનુભવે છે.'

એજ રીતે પ્રલય દશામાં સર્વ પદાર્થો વિલીન થાય છે, ત્યારે જે પ્રજ્ઞપતિ છે, તે પણ વિલીન થાય છે. આ પ્રજ્ઞપતિને મન કહેવ છે. એ મહાન મન છે, બિગાણું મન છે, તે પણ પોતાના આધારમાં વિલીન થાય છે, તે આધારને નારાયણ કહે છે. નારાયણ એ નામ નથી; તે એક ગતિ છે, અયન છે; તેમાં સર્વ નરનાં મન રહે છે, માટે તે નારાયણ છે. ત્યાં પ્રાણું રહે છે, ત્યાં ઋપિતો રહે છે. લાંબા બધી તનમાં ગ્રાસો રહે છે, પણ તે બધાનો અનુભવ થતો નથી. તેનું જ્ઞાન થતું નથી. ત્યાં ભૂત વિજ્ઞાન કામ આવતું નથી; ત્યાં મનોવિજ્ઞાન પણ વિલીન થાય છે.

આ પ્રલયદશા પુરી થાય અને સર્જનની નેળા આવી પહેલો, ત્યારે પેલા મન પર ચેતના જાગે, રફ્તરણા પ્રગટે. તે મહાન મનથી પ્રજ્ઞપતિનાં સર્જન થાય; પરંતુ એ તો મહાન મન, તેનો વિસ્તાર ધર્મા લાંઘો. તેણે જાહેર થવાનું નહિ, એટલે પ્રજ્ઞપતિએ બીજી એક મનનાં સર્જન કર્યાં.

પેલા મહામનની અંદર વિલીન થઈને, જે ભાવનાઓ પડી હતી, જે લાગણીઓ સૂચી હતી, જે જર્ભિઓ શમેલી હતી, જે સંસ્કારે છનાયા હતા, તે બધા જ અન્યકુટને બ્યક્ત થવાનો અવકાશ મળી ગયો. પ્રજાપતિએ પ્રજનનનાં કાર્યો શરૂ કરી દીધાં છે અને તે સતત ચાલુ રહે છે.

‘ભગવન, આપના કથનનો ભાવ તો એટલો છે કે, મન પ્રજાપતિ છે. માનવના મન પર નિત અવનવાં સર્જન થયા કરે છે, સંસ્કાર સારા હૈય, તો મન પર સારા સંકલ્પ જાગે, સંસ્કાર ન હૈય, તો મન પર ઊંધા તરંગ જાગે. મન એજ સર્વ કાંઈ છે, સાચું ને?’

‘તારી વાત સાચી છે. મન માનવને બંધનમાં નાખે છે, મન માનવને મુક્તિ અપાવે છે. સંયમી જન મનોરથની લગામને પકડી રાખે છે અને તેને સારા ભાર્ગ દોરી જાય છે.

‘ગૌતમ, ગૌતમ ત્યાં ઉભો ઉભો
શું જોઈ રહ્યો છે’?

કમળને જોઈ રહ્યો છું, ગુરુદેવ!
સ્વર્ણ ઉગવાની વેળા હતી. વિચાર કર્યો,
લાવ એ કમળને તોડી લઇં. જલમાં
રહેલ કમળની પાસે ગયો. તેને તોડવા
હાથ લાંખો કર્યો, ત્યાં કો'કે મને રોકયો,
તેણે મને જણ્ણાયું :

‘ઉભો રહે કુમાર! તારા કરનો
સ્પર્શ કઠણ છે. કમળની આ કળી હજી
ખીલી નથી. તેની પાંખડીઓ ખુલ્લી નથી.’

‘તે શું મારી આંગળીઓ અડકે,
તો પાંખડીઓ વિઝેરાઈ જય; કમળ
શું મુરજાઈ જય? મારો હાથ કોમળ
નથી શું?’ મારાર્થી સહજ પુછાઈ ગયું.
કમળની કળીમાંથી કો'ક દેવી મને જોઈ
રહી હતી. તેણે કહ્યું.

‘કુમાર, તારો હાથ કઠણ નથી,
પણ શીતળ છે. કમળની કળાને ખીલવા
માટે ઉઘા જોઈએ. પૂર્વ દિશામાં સૂરજ
ઉગે છે, ને તેનાં ઉઘમાલયાં કિરણો
કળાને અડકે છે, કમળની એક એક
પાંખડી, એ તો એક એક કળા છે.
આ કમળ સોળે પાંખડીઓથી ખીલી
ઉઠયું છે. તેને તું જોયા કર.

ગુરુદેવ, કમળની આ દેવીની
રહસ્યબર્ધી વાળી હું સાંભળી રહ્યો
હતો. સ્વર્ણ ઉગતાંની સાથે કમળની
કળીઓ ખુલ્લી જય, તેનું રહસ્ય મને
સમજનતું ન હતું. આપ આ વિષે મને
સમજનવશો?’?

૩ વિકાસ ની કેડીએ

વેદની પરિભાષા ઉકેલીએ, તો અહીં કમળ એ પ્રજનન છે, સજન છે અને સૂર્ય એ સર્જનકર્તા છે, પ્રજનપતિ છે, વિશ્વકર્મા છે. એ સૂર્ય તરફ કમળ આકર્પાય અને તેની કલાઓ ખીલી ઉડી છે. સૂર્યનાં કિરણોની ઉંમા પાંખડીએને ખોલવામાં કારણ બને છે.

કમળની સોળે, સોળ પાંખડીએ ખીલી જાઠે, એજ રીતે એ સૂર્યના આકર્પણુથી કળાએનો વિકાસ થાય છે, એ રહસ્ય સમજવા જેવું છે. કમળની પાંખડીએ તો ક્ષણુભરમાં ખુલ્લી બઢે છે. એજરીતે સૂર્યના આકર્પણુથી ચંદ્રની કળાઓ ખીલી જાઠે છે.

દરેક માસને એ પક્ષ છે. સુદ અને વદ. કમળની એક એક એક પાંખડી ખૂલે; એમ ચંદ્રની એક એક કલા ખૂલે છે. પડવાના દ્વિવસે ચંદ્રની એક કલા હેખાતી નથી, બીજના ચંદ્રનાં લોકો દર્શન કરે છે. કારણું દ્વિવસે દ્વિવસે ચંદ્રની કળાઓ વધતી જાય છે. પૂર્ણિમા તે પૂર્ણિમાસ છે. ચંદ્રમસ્ કે ચંદ્રમાની સોળે કળાએ ખીલી જાઠે છે. વદમાં એક એક કાગ ઘટતી જાય છે. તે અમાસ-અમાવાસ્યા તિથિએ પંહરેય કળાઓ ઘરી જાય છે, અમાસને ‘દર્શ’ કહે છે આ તિથિએ સૂર્ય અને ચંદ્રનાં સાથે દર્શન થાય છે, તેથી આકાશમાં ચંદ્ર હેખાતો નથી.

‘ગુરુહેવ, સોળ પાંખડીએનું કમળ હોય અને સવાર થતાં જ સોળેય પાંખડીએ ખીલી ઉડે, એમ ચંદ્રની સોળેય કલાઓ સાથે ખીલી જાઠે. એવું બને ?’
‘એમજ બને છે. ચંદ્ર એ સૂર્યની છાયા છે. સૂર્યનાં કિરણોનાં આકર્પણ ચંદ્રની કલાએની પૂર્તિ કરે છે ને હાસ પણ કરે છે.

‘નેમ કમળની સોળેય પાંખડીએ ખીલી જાય અને કરમાધ જાય, ત્યારે તે બધી પાંખડીએ ખરી પડે છે, એમજ ચંદ્રની કળાએ ખીલે છે અને તે એક એક કરતાં નાશ પામે છે. એક પક્ષમાં વૃદ્ધિ અને બીજા પક્ષમાં નાશ. એ આપણી કાલ ગણુના છે. સૂર્ય અને ચંદ્રની અપેક્ષાએ તો કમળની નેમજ ક્ષણુમાં વૃદ્ધિ અને ક્ષણુમાં હાસ ગણ્યો છે.

‘તે ચંદ્ર પોતે પ્રજનન-સર્જન છે. સૂર્ય તેના પ્રજનપતિ છે, તેના વિશ્વકર્મા છે. તેને કારણે ચંદ્ર પોતે પણ પ્રજનપતિ બને છે, તેને સોળ કળાએ છે. સંવત્સર કાળ તેનું સ્વરૂપ છે. સુદની પંહર તિથિએ તે પંહર કળાએ છે. ચંદ્રની પોતાની સોળમી કળા છે, જે કુલ છે, જે નાશ પામતી નથી. અમાવાસ્યાની રાત્રીએ તે સોળમી કળા સાથે સૂર્યમાં પ્રવેશ કરે છે. તેથી તે દર્શ બને છે.

‘ગુરુહેવ, કમળની સોળ પાંખડીએ અને ચંદ્રની સોળ કળાએ છે, એ રીતે બીજ કોઈ પહાર્થમાં સોળ કળાએ રહે છે ખરી ?’

‘૧૬૧, આતમજાની જગ્યાવે છે કે, આ શરીરની અંદર જે પુરુપ છે, તેમાં સોળ કળાઓનો પ્રભાવ જોવાને મળે છે. તે પુરુષે પ્રાણુનાં સર્જન કર્યાં, પ્રાણુથી અદ્ધાનો જન્મ થયો. એ એ પ્રાણ અને અદ્ધા તો આદિકળાઓ; તે ઐમાંથી બીજી સાત કળાઓ થઈ: આકાશ, વાયુ, તેજ, જલ, પૃથ્વી એ પાંચ તન-માત્રાઓ, ધાર્દ્રિય અને મન. અન્ન તે દ્વાર્મી કળા, તેથી વીર્ય, તપ, મંત્ર, કર્મ અને લોક તેમજ નામ થયાં. એ છ કળાઓની સાથે પુરુપ સોળ કળાઓથી યુક્ત છે.

માનવના આ શરીરમાં પણ પાંચ કર્મદ્વિય, પાંચ જાનેદ્વિય, પાંચ પ્રાણ અને મન તે બોડ્શ છે. જે મન પોતે પ્રજનપતિ છે, જે શ્રેષ્ઠ છે.

‘ગુરુદેવ, પ્રજનપતિએ પ્રજનનાં સર્જન કર્યાં, માટે તે પ્રજનપતિ ગણ્યાયા. એ પ્રજનપતિના સર્જનમાં આ સોળ કળાઓનો નિર્દેશ આવે છે, ખરો?'

‘જે ભાઈ, પ્રજનપતિના સર્જનને ભાવર્ય ગણ્યું છે. એ સર્જન એક શ્રેષ્ઠ કર્મ છે, જેને યજા કહે છે; તેથી સર્વનું હિત સધાય છે. જે યજા કરે છે, તે પોતાના ધ્યાને મેળવે છે. તેથી તે યજાને ઈષિ કહે છે. દરેક માસની પૂર્ણમાસ અને પ્રતિપહે તેમજ અમાત્રાસ્યા અને પ્રતિપહે યજમાન ઈષિ કરે છે. તે યજમાન પ્રજનપતિના પ્રતિમા છે. સર્જનની વેળાએ પ્રજનપતિનાં સર્જન થયાં, સંવત્સર કાળનાં સર્જન થયાં. એ સર્જનની કથાને એક અલવાહી મુનિઓ આ રીતે આલેખી છે.

‘૨૩ હાલ આપણે જે સધાયા સંસારને જોઇએ છીએ, તેમાંનું કાંઈપણ ન હતું. જે કાંઈ હતું, તે તો સુક્ષમ તન-માત્રાઓને આપ: એકલાં જ્વળ હાં, એમ કહેને કે બધુંજ આપોમય હતું; અર્થાત् અત્યારે જે કાંઈ નજરે હેખાય છે, તે બધું સુષ્પિના પૂર્વ કાળમાં તો એક તરળ અને સરળ સલિલ હતું. જેને અવરોધ જલનું ઝપ ગણ્યાય. અવરોધ જલમાં ભાનોને કે એક હેવી હિંય ચેતનાનો વાસ હતો, જેને ઝાપિએ આપોહેવી કહે છે.

‘એ આપોહેવીએ પોતાના મનની અંદર કામના કરો કે, ‘હું પોતે અને મારી આ તન-માત્રાઓ ક્યા પ્રકારે સંસારનાં વિવિધ ઇપોને અહણું કર્શાએ’? મનમાં કામના જણી; તેને પુરી કર્શા માટે, તેમણે પરિશ્રમ કર્યો. પરિશ્રમની સાથે સાથે તેમણે તપ પણ કર્યાં.

આ શરી અને તપ એ શું છે? મનની ધ્યાનને જગાડવાની છે, જાનને પ્રગટ કરવાનું છે, જેથી કિયા શરૂ થાય. મનની ભાવનામાં આ ધ્યાના, જાન અને કિયા રહેલી છે, તેને નામ આપવાનાં છે, ઝપ આપવાનાં છે.

૧. મ્ર. ડૉ. ૧, ૪

૨. ચૂં બા ૧૧, ૧, ૬

હાં, આપોદેવીએ ધણું ધણું તપ કર્યાં, જ્યારે એ અમને કારણે ધણું તપ કર્યાં, ત્યારે તે આપોદેવી પોતે તપ્ત થઈ ગયાં. તેમાં ડિમા—ગરમી પેદા થઈ. તેથી એક હિરણ્યમય અંડનાં સર્જન થયાં. મોર કે ઝકડાના ધંડાની જેમ એ અંડનો આકાર લંબગોળ હતો.

આ અંડનાં સર્જન થયાં, ત્યારે કાઈ કાળ કે સમય તો હતો નહિ. કાળની મર્યાદા બાંધનાર અને નિર્ણય કરનાર સંવત્સર-વર્ષ જેવી ગણુના પણ નહતી. તે છતાંપણું આટલું તો કહી શકાય કે; હાલ આપણે જેને સંવત્સરની વેળા ગણીએ છીએ, તેવી તે સર્જનની વેળા હતી, અર્થાત् સંવત્સરની જેઠલી વેળા ગણ્યાય. તેટલા સમય સુધી હિરણ્યમય અંડ આપોમય સલિલ પર તરતું રહ્યું.

આમને આમ માનો કે, એક સંવત્સરમાં એક પુરુષ પેદા થયો. જે પોતે પ્રજાપતિ હતો. આમ પુરુષને પેદા થતાં એક વર્ષની વેળા લાગે છે. પછી તે માનવની સ્ત્રી હોય, ગાય હોય કે બોડી હોય. અર્થાત् એક વર્ષ સુધી નારી ગર્ભને પોતાના ઉદ્દરમાં ધારણું કરે છે, ત્યારપછી તે ગર્ભનો પ્રસવ થાય છે.

એ રીતે જ્યારે પ્રજાપતિનાં પોતાનાં સર્જન થયાં, ત્યારે તેણે જે અંડનો આશ્રય લીધો હનો, તને તોડી નાખ્યું. ધંડું તો આમ તૂટી ગયું અને એ રીતે પુરુષને રહેવાનું જે સ્થાન હતું, તે નારી પામી ગયું; ત્યારે તને વિચાર થઈ પડ્યો કે, હવે મારે રહેવું કયાં? મારી પ્રતિષ્ઠા શું?

ત્યાં બીજુ તો કાઈ આશ્રય સ્થાન મળે એમ ન હતું, એટલે તેણે તો ભાંગેલા ધંડાની સાથે સાથે સમુદ્ર પર તરવા માંડયું અને આમ બીજા સંવત્સરની વેળા પણ વીતવા લાગી.

એ ધંડું કાઈ સાધારણ ન હતું, એ તો આલ્ફાડ હતું અને હિરણ્યમય હતું; એથી તો ભાંગેલા ધંડાનો આધાર લઈને પણું, એ પ્રજાપતિએ એક સંવત્સરની વેળા તો પસાર કરી નાખી. ત્યારે તને વાણીનો વ્યવહાર કરવાની ધર્મિણ થઈ.

એ પ્રજાપતિએ ‘ભૂः’ એક શાખનો વ્યવહાર કર્યો. તેથી આ પૃથ્વી નામનો પદાર્થ બન્યો. તેણે ભુવઃ એ વર્ણનાં ઉચ્ચયારણ કર્યાં, તેથી અંતરિક્ષ-વચ્ચલો પ્રદેશ થયો. ત્યારપછી તેણે સ્વઃ(સુવઃ) એ એ વર્ણનાં ઉચ્ચયારણ કર્યાં, તેથી સ્વર્ગલોક થયો.

આ પરથી એમ માનવામાં આવે છે કે, માનવનો બાલક એક વર્ષ-સંવત્સરની વેળામાં વાણીનો વ્યવહાર કરતો થઈ જય છે. કારણું, એક વર્ષની વેળામાં એ પ્રજાપતિએ વાણીનો વ્યવહાર શરૂ કર્યો હતો.

એ સંવત્સરની વેળામાં પ્રજાપતિએ જે વાણીના વ્યવહાર કર્યાં, એ તો પહેલાં એક અક્ષરથી અને પાઠી એ એ અક્ષરથી. એ નિયમ પ્રમાણે જ્યારે કુમાર

ઓલવાની શકુચાત કરે છે, ત્યારે પહેલાં તો એક એક અક્ષરનાં પદ ઓલે છે, પછી એ એ અક્ષરનાં પદ અને એ રીતે વાણીનો વ્યવહાર ચાલુ થાય છે.

પ્રજ્ઞપતિએ પહેલાં જે પાંચ અક્ષરોનાં ઉચ્ચારણ કર્યા; તે પાંચ સંખ્યાની ગણુના કરી. પાંચ ક્રતુઓની રૂપના કવવામાં આવી; તે વસન્ત અને ગ્રીષ્મ, વર્ષા અને શરદ, હેમન્ત અને શિશિર (એ એક ગણુાય) છે. જે ને તણ લોકો જન્મયા હતા; તેમાં આ પાંચેય ક્રતુઓ બને છે.

હવે જે પ્રજ્ઞપતિ લાગેલા ઈડિનો આધાર લઈ તરતા હતા; તે ત્રણું લોકોનાં અવલંબન લઈ ઉલા થઈ ગયા. આ પરથી જન્મ લનાર કુમાર પણ એક વર્ષમાં પોતાના પગ પર ઉલા રહેવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

પછી તો સંવત્સર પછી સંવત્સર પસાર થવા લાગ્યાં અને એ રીતે પ્રજ્ઞપતિનાં આયુ એક હળર સંવત્સર સુધી લંબાયાં હતાં. જેમ કો'ક તરવૈયો લાંબી નજરે નહીના વિસ્તૃત પટ પરથી પેલી પારના કીનારાને જોઈ લે છે; એમજ પ્રજ્ઞપતિએ પોતાના આયુની પારને જણું લીધી હતી. પોતાનું આયુ હળર વર્પનું છે, એ વાત તેમણે દૂર ગમન શીલ મનથી જોઈ લીધી હતી.

જીવનમાં ભગેલાં હળર વર્ષેની ભર્યાંદા આંકીને, પ્રજ્ઞપતિએ પ્રજ્ઞનન-સર્જનનાં કાર્યો પુરાં કરી લેવાની કામના કરી. એ પ્રમાણેની ઈચ્છાને અનુરૂપ અમ કર્યાં અને તપનાં આચરણ શરૂ કરી હીધાં. એ પ્રજ્ઞનન કાર્ય માટે પ્રજ્ઞતિ-યોનિ હોવી જોઈએ, એ વિચારથી તેમણે પોતાનાજ વિરાટ શરીરમાં યોનિની રૂપના કરી.

એ પ્રજ્ઞપતિએ પોતાના સુખથીજ દેવોનાં સર્જન કર્યાં. એ માટે તેમણે દિવુ (સ્વર્ગ)નો આધાર લીધો હતો, તે પરથી દેવોનું નામ પડ્યું. દેવોનાં સર્જન કરતી વખતે જણે કે દિવા દિવસ હતો; એટલે કે પ્રકાશ હતો, તેથી દેવો પોતે પ્રકાશરૂપ ગણુાય. દેવનો આ ઉત્પત્તિ કે વ્યુત્પત્તિ છે.

હવે જે પ્રાણુ અવાહુ શરીરના નીચેના લાગમાં રહે છે; તેથી અસુરોનાં સર્જન થયાં હતાં. એ માટે પૃથ્વીનો આધાર લીધો હતો. અસુરોનાં સર્જન કરતી વખતે માનોને કે તમ-અંધકાર જીવી દશા હતી.

અહીં પ્રજ્ઞપતિએ જણું લીધું કે, ‘સર્જન કરતી વખતે અંધકાર જોવું હતું’, તેથી આ સર્જન પાપતે કારણે થયું ગણુાય. (મારી આ ભૂલ ગણુાય, પણ હવે શું થાય?) આમ સર્જનની સાથેજ અસુરો પાપથી વાંધાઈ ગયા, તેને કારણે તેમને પાપના જીવાં પડ્યાં; માનોને કે તેમને જીવનમાં વારંવાર પરાલબ્ધ વેઠવા પડ્યા હતા.

આ પરથી વિચારણો જણુાવે છે કે, ‘દેવો અને અસુરોના વર્ણે થતાં અનેક ખુદ્ધોનાં વર્ણન કરવામાં આવે છે. તેમાં તથ્ય તો આટલું જ છે કે, ‘પ્રકાશ અને

અંધકાર બંને વિરોધી છે'. આ પરથી ઘણાં કથાનકો અને આપ્યાનો જેવાને મળે છે; તેમાં તો સર્જન સમયે બનેલી પ્રક્રિયાતું એક માત્ર દર્શાન છે; અર્થાત્ જ્યારે પ્રજ્ઞપતિએ અસુરોનાં સર્જન કર્યાં, ત્યારેજ તે અસુરોને પાપથી વીંધવામાં આવ્યા હતા અને તેથી તે જીવનમાં પરાલખ પામે છે.

આ વિષે ઝડપિએ કહેલ મંત્રનો ભાવ આ છે. 'હે મધવન् ઈન્દ્ર, કોઈ કાળે તમે યુદ્ધ કરતા નથી. તમે કોઈનો વધ કર્યો નથી, કારણુકે તમારે કોઈ અમિત નથી. જેને યુદ્ધો કહે છે; એ તો એક માયા છે. પહેલા શું કે આજે શું, તમે કોઈ શત્રુની સાથે યુદ્ધ કર્યું નથી.'

ઝડપિએ જેણેલી આ ઝડપા છે, 'ઈન્દ્ર સૌને પ્રેરણા આપનાર સર્વ સમર્થ, સર્વશક્તિમાન દેવ છે; તેને કારણે કોઈ વિરોધી યોદ્ધાઓ યુદ્ધ કરવા માટે તેની સામે આવીને ઉભા રહેતા નથી. સાચી વાત તો એ છે કે, ઈન્દ્ર સર્વ જીવનનો સાધારણ મિત્ર છે, સર્વનો હિતકારી છે, પ્રેરક છે. તેને કારણે તો તેને કોઈ કાળે યુદ્ધ કરવું પડયું નથી, તેને કોઈ શત્રુનો વધ કરવો પડયો નથી. આખીય સૃષ્ટિ તેને મન તો એક પ્રકૃતિની, એક પ્રજ્ઞપતિની રૂપના છે, જેમાં સમ-વિપમ, ગુણ-હોપ, પાપ-પુણ્યનો ક્રમ ચાલ્યા કરવાનો છે. આ ક્રમને યુદ્ધ કહેલા. એતો એક વર્ણન થયું. એ તો ઇક્તિ માયા ગણ્યાય; સાચી હકીકિત ન ગણ્યાય. એથી એટલું સાખીત થાય છે કે, 'ઈન્દ્રે આજે શું, કોઈ પણ કાળે શત્રુની સાથે યુદ્ધ કર્યું નથી'.

પ્રજ્ઞપતિના સર્જનકાળે જે પ્રકાશ અને અંધકારની રૂપના છે; તેની છાયા લઈને દેવો અને અસુરોના સંઘામની કથાઓ જેવાને મળે છે એ સર્જનમાં દેવો અને અસુરોનો સંબંધ લઈ, અભવાદી મુનિ આગળ જણાવે છે :

'દેવોનાં સર્જન કરનાર પ્રજ્ઞપતિને માટે, એ કાળ દિવસની જેમ પ્રકાશ આપનાર હતો, માટે દેવોની સાથે સાથે પ્રજ્ઞપતિએ અહરૂ-દિવસની રૂપના કરી. એજ રીતે અસુરોનાં સર્જન કરનાર પ્રજ્ઞપતિને માટે, એ કાળ તમની જેમ અંધકાર લર્યો હતો, માટે અસુરોની સાથે સાથે પ્રજ્ઞપતિએ રાત્રિની રૂપના કરી. એ રીતે અહોરાત્ર થયાં, જે કાળનો વિલાગ છે.'

આ શરૂઆતમાં પ્રજ્ઞપતિ પોતેજ પોતાનું સર્જન કરે છે, અહું એજ અહીંડનું ઇપ છે; સર્જન અને સર્જન બંને એક ઇપ છે, એ પ્રજ્ઞપતિ પોતે કાલનું પણ ઇપ છે. તેણેજ દિવસ અને રાત બંનેનાં સર્જન કર્યાં છે. દિનરાત કહેલા એ અહોરાત્ર એ પણ પ્રજ્ઞપતિનાં સર્જન છે. દેશ અને કાલને રૂપનાર એ પ્રજ્ઞપતિ સર્વની રૂપના કરે છે અને સર્વને તારી, પેલે પાર સુધી પહોંચી જય છે. આ પાર અને પેલે પાર સંવત્સર વર્પનું સ્વઇપ છે, એ રહસ્યને સમજનવતાં, અભવાદી મુનિ આગળ જણાવે છે :

એ પ્રજપતિએ સર્વનાં સર્જન કરીને, પોતાના મનમાં વિચારણા કરી; ‘આ સર્વમાં રહેલા દેવોનાં સર્જન મેં કર્યાં છે, એ રીતે હું સર્વને તરી ગયો છું. વિચારણાને પરિણામે પ્રજપતિ પોતે સર્વત્સર બની ગયા. આ સર્વત્સર છે, તેજ સંવત્સર છે. સર્વત્સર શાખ સંવત્સર-બધાને તરી જનાર અર્થનો બોધક છે.

પ્રજપતિએ સંવત્સર વિષેની જીંડી વિચારણા કરી આ રહસ્ય મેળવી લીધું :

‘મેં જે સંવત્સરની રૂચના કરી છે, તે તો મારી પોતાનીજ પ્રતિમાનું સર્જન કર્યું છે.’ આને કારણોજ તત્ત્વવાદી લોકો જણાવે છે કે, ‘જે આ પ્રજપતિ છે, તે સંવત્સરનું ઇપ છે, તેમણે પોતાની જતમાંથી આ પ્રતિમાનું સર્જન કર્યું છે. પ્રતિમા એ તો પ્રતિમાન –સરખામણિ છે.

એ પદાર્થોમાં જે એકરૂપતા અને સમાનતા હોય; તેને પ્રતિમા કહે છે. પ્રજપતિ એ શાખમાં ચાર અક્ષર છે, એ રીતે સંવત્સર શાખમાં પણ ચાર અક્ષર છે. તેથી સંવત્સર પ્રજપતિની પ્રતિમા ગણાય છે. તેને પ્રતિબિંબ પણ કહે છે.

સર્જનકાળે સર્વનાં સર્જન કરતાં કરતાં, તે પ્રજપતિએ સર્વમાં રહેલા અધિ-હેવનાં સર્જન કર્યાં હતાં. તે દેવો અભિ, ઈન્દ્ર, સોમ અને પરમેષ્ઠી પ્રાજ્ઞપત્ર્યં છે. એ દેવો પ્રજપતિની જેમ હજર હજર સંવત્સર સુધી જીવન જીવનારા અને તે જીવનની પેલે પારનાં દર્શાન કરનાર –પારદર્શીં હતા.

એ ચાર દેવોએ પરમ પિતાની જેમજ વિચારણા કરી, અમ કર્યા, તેમજ પુરુષાર્થને અનુસરી આચયરણ કર્યાં. તેમાંના જે પરમેષ્ઠી પ્રાજ્ઞપત્ર્ય નામે દેવ હતા; તેમણે એક યજનાં દર્શાન કર્યાં; જેને દર્શાપૂર્ણમાસનો યજ કહે છે, જેની શરૂઆત પૂર્ણિમાની સાંજે થાય છે અને પડવાની સવારે તે ચાલુ રહે છે; તે યજનો ઉત્તર-ભાગ અમાસની સાંજે શરૂ કરીને પડવાની સવારે પૂરો થાય છે. આમ યજ એક છે. પણ પક્ષ એ હોવાને કારણે તે એ યજો કહેવાય છે, તેને ઈણિયાગ કહે છે.

પરમેષ્ઠીએ એ એ યજનાં પણ કરી, અનથી કામના કરી : ‘હું પોતે આ સધળા સંસારના ઇપે બનું.’

તે કામના પ્રમાણે પરમેષ્ઠી આપઃ જલની તન્માત્રાઓના ઇપે બની ગયા; કારણુ કે આપઃ તો આ સધળો સંસાર છે; તે સધળા સંસારમાં રહેલા પરમ વ્યોમમાં રહેલાં છે; જે પૃથ્વીની પણ બધી બાજુએ છે. તેને કારણે તો ભૂમિની અંદર કોઈ-પણ ઢેકાણે જોઈવામાં આવે તો પાણી નીકળે છે. તેજ કારણે પરમ સ્થાનથી વરસાદ થાય છે. આનેજ કારણે પ્રજપતિના આ પુત્ર પ્રાજ્ઞપત્ર્યને પરમેષ્ઠી કહે છે, જે આપઃ ઇપે પરમ સ્થાનમાં રહે છે.

તે પરમેષ્ઠીએ પોતાના પિતા પ્રજ્ઞપતિની પાસે જઈને કહ્યું : મેં જે યજનાં દર્શન કર્યાં છે, તે કામના પ્રમાણે ઇણ આપે છે. આપની કામના પૂર્ણ થાય; એ રીતે હું એ યજ કરવા માગું છું.

‘ભલે’ કહીને સંમતિ આપી અને ઋત્વિજ બતીને પરમેષ્ઠીએ પ્રજ્ઞપતિ પાસે યજ કરાવ્યો. તે પ્રમાણે ધર્ષિ કરીને પ્રજ્ઞપતિએ કામના કરી કે; ‘હું પોતે આ સધળા સંસારના ઇપે બનું’. તે પ્રાણુરૂપ બન્યા; કારણુકે પ્રાણુ તો આ સધળા સંસાર છે. તે પ્રાણુ અથે પવમાન-ગતિ કરે છે; તે પ્રજ્ઞપતિ બને છે. એમ માનોને કે, જે સર્વ સંચારી સ્તુત્વાત્મા પ્રાણુ છે, તે પ્રજ્ઞપતિની દર્શિ છે; તેને કારણે તો સધળા સંસાર પ્રાણુરૂપ બને છે.

તે પ્રજ્ઞપતિએ ઈન્દ્રને જણાવ્યું; ‘આ પરમેષ્ઠીએ મારે માટે જે યજ કર્યો; તે કામના પૂરનાર યજ છે, તે કરવવા ઈચ્છું છું.’ ‘ભલે’ કહીને સંમતિ મેળવીને પ્રજ્ઞપતિએ ઈન્દ્ર પાસે એ યજ કરાવ્યો. તે ધર્ષિ કરીને ઈન્દ્ર કામના કરી : ‘હું પોતે સધળા સંસારઇપે બનું’, તે પ્રમાણે ઈન્દ્ર વાણુરૂપ બન્યા. સાચેજ વાણી તો આ સધળા સંસાર છે. તેથી તો અલ્લવાદીઓ કહે છે : ‘આ ઈન્દ્ર પોતે વાણી છે.’

તે ઈન્દ્ર પોતાના એ ભાઈ અભિ અને સોમને જણાવ્યું : આપણા પિતા પ્રજ્ઞપતિએ મારે માટે જે યજ કર્યો, તે કામના પૂરનાર યજ છે, માટે હું તમારે માટે તે યજ કરવા ઈચ્છું છું. ‘ભલે’ કહીને સંમતિ મેળવી લીધા પણી, તે ઈન્દ્ર અભિ અને સોમ પાસે એ યજ કરાવ્યો. તે ધર્ષિ કરીને અભિએ અને સોમે કામના કરી, અમે બંને સધળા સંસારઇપે બનીએ.’ તે પ્રમાણે અભિ અન ખાનાર-અન્નાદ અને સોમ અન્નના ઇપે બની ગયા. સર્વ પ્રાણીઓના જઠરમાં વૈશ્વાનર અભિ રહે છે અને સર્વપ્રકારનાં ગૌપધિ-વનસપતિ ના રસ ઇપે સોમ રસ છે.’

પ્રજ્ઞપતિના પુત્ર પરમેષ્ઠીએ દર્શા પૂર્ણમાસ નામની ધર્ષિનાં દર્શન કર્યાં છે, માટે તે ઋપિ ગણાય છે. તેમણે તે ધર્ષિ કરીને પ્રાણુ કળાને મેળવી લીધી છે. સેણ કળાઓમાંની તે સુખ્ય કળા છે; તેથી પ્રજ્ઞપતિને ધર્ષિ મળ્યો છે, તે ખીજુ કળા છે. ઈન્દ્ર વાણી મેળવી, અભિએ અન્નાદ —અન્નને પચાવનાર કળા મેળવી અને સોમે અન્ન કળા મેળવી. એ રીતની પાંચ સુખ્ય કળાઓ છે. તેના સાથે સાથે ખીજુ દર્શા કળાઓના સુયોગ થતાં પંદર કળાઓની પ્રાપ્તિ થાય છે.

દર પક્ષે ધર્ષિ કરવામાં આવે છે. ધર્ષિમાં અદ્દિનને સમિદ્ધ સળગાવવાનો છે. તે માટે ઈધિન જોઈએ. ઈધિન માટે શરૂઆતમાં પંદર સમિદ્ધાઓ—હાતથ જોવડી સુક્રી લાકડીઓ જોઈએ. કુંડમાં અદ્દિનને ચેતવી દેવામાં આવે, તે પણી હોતા એક મંત્ર ભજે અને અદ્વયું ધર્ષિ-સમિદ્ધા મુક્તીને અદ્દિનને ચેતવે. આ વિષે અલ્લવાદી જણાવે છે :

૧. ‘અધ્બુત’ તને ઈધિત કરે છે, ચેતવે છે; તે ઈધિતી અગિન ઈધિત થાય છે, માટે તે ધૂધિમ છે. આ સમયે હોતા ઋગ્વાચો ભણે છે; જેને સામિધેની કહે છે. કારણુકે તે બોલીને સમિધાઓ. મુકીને અગિનને સમિદ્ધ કરે છે, માટે તે સમિધાઓની ઋગ્વાચો સામિધેનીઓ ગણ્યાય. આ ઋગ્વાચો પંદર છે.

૨. ‘પહેલી સામિધેની ઋગ્વા ભણુને અગિનમાં સમિધા મુકાય; તેથી તે ગાયત્રી સમિદ્ધ થાય છે. તે સમિદ્ધ થતાં ખીજી છંદોને સમિદ્ધ કરે છે, તે સમિદ્ધ છંદો બધા દેવોને યજ તરફ લાવે છે ક્રવે તે ખીજી સમિધાને અગિનમાં રાખે છે. તે ખીજી સામિધેનીથી વસન્તऋતુ સમિદ્ધ થાય છે. વસંત સમિદ્ધ થતાં ખીજી ઋગ્વાચો સમિદ્ધ થાય છે, તેથી પ્રજનજનોનાં પ્રજનન થાય છે.

સાર બાદ તે ખીજી સમિધાને મુકે છે; તેથી ખુદ્ધિજીવી અલ્લવર્યસ્વી સમિદ્ધ થાય છે.’

‘અહીં અગિયાર ઋગ્વાચો ભણુવાની છે; તેમાંની પહેલી અને છેલ્દી ઋગ્વાને ત્રણુત્રણુવાર ભણુવાની છે; એ રીતે પંદર સામિધેની ઋગ્વાચો ગણ્યાય છે; તે દરેક સામિધેની અને સમિધાની સાથે એક એક કળાનો સુયોગ સાધીને અલ્લવાદીએ પંદર કળાચોની ભાવના કરી છે; તે પ્રમાણે જેતાં પહેલી સમિધાથી ત્રણુ પ્રકારનાં શરીરનાં કળાચોનો યોગ એસે છે. ચોથી અગિન, પાંચમી વાયુ, છદ્રી અંતરિક્ષ, સાતમી ઘૌ, આડમી સૂર્ય, નવમી ચંદ્ર, દશમી મન, અગિયારમી વાણી અને બારમી તપ એ કળાચોનો યોગ એસાંજો છે.

સંસારના પહૃત્થેનાં પંદર કળાચોનાં દર્શન કરતાં; એ પ્રાચીન ઋપ્તિ જણુવે છે:

૧. ‘આદિ અલ્લા પ્રજનપતિથી શરૂ કરીને કીડી સુંધીના હંજનરો દેહો છે, તે બધામાં ઉક્તય-ઉક્તૃપ્ત કલાચો રહેલી છે. આકાશથી પૃથ્વી સુંધી રહેલા બધા દેહોમાં એ કળાચો જેવાને મળે છે. આ પંદર કળાચો હંજર હંજર રીતે મહિમા પ્રગટ કરે છે, એ દંજર દંજર દેહોનો મુખ્ય આધાર અલ્લ છે. જ્યાં સુંધી એ અલ્લનો વિસ્તાર છે. ત્યાં સુંધી વાણીનો વિરતાર છે.’

પ્રજનપતિએ પ્રજનનાં સર્જન કર્યાં છે; તે દરેક સર્જનમાં માતા અને પિતાનો સંબંધ છે. પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ અને આકાશ એ પાંચ મહાભૂતો અને તેની પાંચ તન્ત્રાત્મકાચો માતાપિતાના સંબંધે છે; તે ઉપરાંત પ્રાણીને પાંચ પ્રાણુ મળેલા છે. મુખ્ય પ્રાણુ તો શરીરમાં રહે છે, તેની સાથે મન અને વાણી, ચક્ષુ અને શોન્દ રહેલાં છે,

૧. રા. ધા. ૧, ૩, ૫; ૨. રા. ધા. ૧, ૩, ૪

૨. ઋ. સં. ૧૦, ૧૧૪, ૮

વિકાસ ની કેડીએ

અહીં પ્રાણીના દેહનેજ અમૃતનું સ્થાન ગર્ખાને અંદર રહેલા અમૃતને સમિક્ષ કરવાની ભાવના છે, તે રહસ્ય ઉકેલતાં, પુરાણુવેતા જણાવે છે :

૧. ‘જે મનીપી-ભાવુક લક્ષણનો છે, તે તો દેહની અંદર રહેલા અમૃતને સમિક્ષ કરી, પ્રગટ કરે છે. તે અમૃતને બહાર જે ચી લાવવાનાં સાધન તરીકે આ મનીપિજનો પોતાની શક્તિઓ-કળાઓને ઉપાયોગમાં લે છે. જેમણે એક લાકડીમાં અમૃત તો છે, તે લાકડી તો સમિધા છે. એક એક સામિધેની ઝડ્યા ભણવાની છે; તેમાં પહેલી અને છેદ્દી ઝડ્યા ત્રણ ત્રણ વાર ભણવાની; તે મળાને છ થઈ અને બાક્ષીની નવ ઝડ્યાઓ મેળવતાં પંદર સાનિવેનીએ ભર્ખાને એ પંદર સમિધાઓમાં અમૃત ચેતવવાનો છે, એજ રીતે દેહમાં ગૂઢ રીતે રહેલા જ્ઞાન અમૃતને તો પોતાની મનીપી-ભાવનાના બગથી આ જાનીજનો બહાર જે ચી લાવે છે.’

આહિ પ્રજ્ઞપતિ સોણ કળા ધારણ કરે છે; તેને કારણે તેના એકે એક સર્જનમાં સોણ સોણ કળા પ્રગટ થાય છે, તેનું દર્શાન ઝડપ કરે છે :

૨. ‘સાચેજ, તે આહિ પુરુષ પ્રજ્ઞપતિ છે, જેથી પર-ઉત્કૃષ્ટ ખીન્દે કોઈ પુરુષ જન્મ લેતો નથી. જે આહિ પુરુષે અંતર્યામીના ડ્રેપે સધળાં ભુવનો અને વિશ્વોના દેહોની અંદર પ્રવેશ કર્યો છે. એ પ્રજ્ઞપતિ તો પોતાના સર્જેલાં પ્રજ્ઞનોની સાથે સારી રીતે રમણ કરે છે. તેણે તો અર્દિન, વાયુ અને સૂર્યના ડ્રેપે ત્રણ ત્રણ જ્યોતિઓનાં સેવન કરેલાં છે. એક એક જ્યોતિની પાસે પાંચ પાંચ કળાઓ રહે છે; તે પંદર કળાઓ ઉપરાંત સોણમી કળા તો તેની પોતાની છે.’

અહીં અર્દિનથી પૃથ્વીલોકની પાંચ કળાઓ ગર્ખાં છે. વાયુ એ પોતેજ દેવરાજ ઈન્દ્ર છે. જે મધ્યવર્તી^૧ પ્રાણ છે, જેની સાથે અંતરિક્ષ લોકની પાંચ કળાઓ ગરણવામા આવી છે. તે ઉપરાંત સૂર્યથી સ્વર્ગની પાંચકળાઓનું અહણું કરેલું છે.

રહસ્યવાહી અહિજાનીએ અલનાં ઉપાસના કરતાં તેનાં ચાર પાદની ચાર ચાર કળાઓની ભાવના સેવે છે, તે પ્રમાણે ‘પહેલું’ પાદ પ્રકાશનાન છે; તેની ચાર કળાઓ તે ચાર હિશાઓ છે. બીજા અનંતવાનની ચાર કળાઓ પૃથ્વી, અંતરિક્ષ, ધૌ અને સમુદ્ર છે. ત્રીજા જ્યોતિભાનની ચાર કળાઓ અર્દિન, સૂર્ય, ચંદ્ર અને વીજળી છે, ચોથા આયતવાનની ચાર કળાઓ પ્રાણ, ચક્ષુ, શ્રોત્ર અને ભન છે.

પ્રજ્ઞપતિના સર્જનો વિકાસ સધાતાં આ સોલેય કળાઓ કમળની સોણ પાંખડીઓની જેમ ખીલો ઉડે છે.

૧. સાગવત ૬, ૪, ૭

૨. વા. સં. ૮, ૩૬, ૩, ૩. છાં, વ્યા. ૪, ૮, ૬

‘વારાયણુ, ત્યાં ઉબો ઉબો શું
જેયા કરે છે’?

‘ભગવન, સમુદ્રનાં આ જલ આવે
છે અને જય છે, તે હું જોઈ રહ્યો છું.
મોટાં તરંગો ઉછીતાં હતાં, તે હવે
શાન્ત થતાં જય છે. કહે છે કે, દરિયો
હિલોળે ચઢે ને ભરતી આવે, ભરતી
ઓસરે ને ઓટ આવે. ખડં ને’?

‘તારી વાત સાચી છે. ભરતી
અને ઓટ એ કુદરતતો કમ છે. જ્યાં
વિકાસ હેખાય છે, ત્યાં વિનાશ પણ
પથરાય છે. વૃદ્ધિ છે, લાલ છે, તો
સાથે હાનિ છે, હાસ પણ છે. પહેલું
શું? ભરતી કે ઓટ, સર્જન કે વિસ-
જ્રન, તેના નિર્ણય થઈ શકતો નથી.
સંસારનાં મંડાણુ એમજ થયાં છે.’

‘ભગવન, આમ શું ચાહ્યા જ
કરવાનું?’

હા, એમજ! પ્રજનપતિને સર્જન
કરવાની ઘણી થઈ, તેણે પોતે પોતાનું
જ સર્જન કયું, સાથે પોતાનું વિસ-
જ્રન કયું. આજને વૃક્ષ થવું હતું.
ખીજના રૂપે ખીજ રીતે રહી શકે?
તેના વિસર્જનમાં અંકુરનું સર્જન છે.
અંકુરના વિસર્જનમાં વૃક્ષનું સર્જન
છે. ઇની દૂધનાં સર્જન થાય છે. ને
વૃક્ષનાં વિસર્જન થાય છે. એ ઇની, એ
કુદ્રાય પણ પોતાની જતનાં બલિહાન આપે
છે. એકાદ ખીજ નામશૈય રહી જય
છે. સર્જનાં વિસર્જન થાય છે, ત્યારે
નામ શૈય રહી જય છે. એ શેપને

૪ સર્જન-વિસર્જન

પ્રલયદશામાં વિલીન થવું પડે છે, ત્યાં તો નવસર્જનની શરૂઆત થાય છે. આમ ચાહ્યા જ કરવાનું, વારાયણું, આ તો સર્જન-વિસર્જનનું પારાયણું છે.

‘અહલુત છે, ભગવન, આ ભરતીને ઓટની લીલાઓ જેવા જ કરવાનું મન થાય છે.

‘હાં, એજ રીતે સંસારના સમુદ્ર પર સર્જન-વિસર્જનની લીલાઓ થયા કરે છે, તે નરી આંખે હેખાતી નથી. ભરતી ને ઓટનો કંમ ત્યાં પણ ચાહ્યા જ કરે છે;’

‘મને, એ સર્જન-વિસર્જનની લીલા સમજનવશો, ભગવન્! ’

અહલવાદી મુનિ એ પ્રક્રિયાને આ રીતે રણૂ કરે છે:

‘તે પ્રજ્ઞપતિએ કામના કરી : ‘સંસારની વૃદ્ધિ થયા કરે; તેનાં સર્જન થયા કરે.’ આ ધર્માથી અગ્નિના ઇપે તે પ્રજ્ઞપતિએ પૃથ્વી સાથે મિશ્યુન યોગ કરી લાઘો. તે બંનેના સંગથી એક ધંડાનો આકાર ઉપર આવી ગયો. તેણું તેનો રૂપર્થી કર્યો અને ધર્માથા કરી ‘તેનું પોપળું થાયો. પોપળું થતું રહી; તેની વૃદ્ધિ થતી રહેા.’ એ પ્રમાણે તેણું ફરીથી જણ્ણાન્યું.

એ ધંડામાં જે ગર્ભ હતો, તે વાયુ થયો. ગર્ભનું જલ તે પક્ષીઓ થયાં; ધંડાનાં એ કાચલાં હતાં, તે અંતરિક્ષ અને રસ તે સર્વનાં કિરણો થયાં. પ્રજ્ઞપતિના સર્જનના પહેલા પર્યાયમાં અગ્નિ અને પૃથ્વીનો યોગ છે; બીજા પર્યાયમાં વાયુ અને અંતરિક્ષનો યોગ છે. તે ધંડાના ગર્ભથા સૂર્ય, રસથી વિનિધ વર્ણના મેઘ, કપાલથી સ્વર્ગ અને કપાલના રસથી કિરણો થયાં. ત્રાંજિલ પર્યાયમાં આદિત્ય અને સ્વર્ગનો યોગ છે. તે ધંડાના ગર્ભથી ચંદ્ર, રસથી નક્ષત્રો, કપાલથી દિશાઓ અને કપાલના રસથી ખૂણ્ણાઓ થયાં.

અહીં અગ્નિ પ્રતિષ્ઠાદિપે, વાયુ વૃદ્ધિરૂપે, સૂર્ય યરારિપે અને ચંદ્ર રેતસ-ખીજરૂપે ગણ્ણાય છે. આ પ્રમાણે અગ્નિ અને પૃથ્વી, વાયુ અને અંતરિક્ષ, સૂર્ય અને સ્વર્ગ તેમજ ચંદ્ર અને નક્ષત્ર એ ત્રણ લોક અને તેના દેવોનાં સર્જન કરીને, તે પ્રજ્ઞપતિએ ફરીથી ધર્માથા કરી કે; આ લોકોમાં મારા પોતાનાં સ્વરૂપોતું સર્જન કરું.

તેણું ફરીથી પોતાનાં મન-અને વાણીનો યોગ સાધ્યો. પોતાનાં આઠ રેતસ બિંદુઓથી પહેલો ગર્ભ ધારણ કર્યો, તેથી આઠ વસુઓ થયા; જેની પ્રતિષ્ઠા પૃથ્વી છે. અગિયાર રેતસ બિંદુઓથી ખીને ગર્ભ ધારણ કર્યો, તેથી અગિયાર રૂદ્રો થયા, જેનાં પોપળું અંતરિક્ષમાં છે. બાર બિંદુઓથી ત્રાંજિલ ગર્ભ ધારણ કર્યો, તેથી બાર આદિત્યો થયા, જેનો રસ સ્વર્ગમાં છે અને અનેક બિંદુઓથી ચોથો ગર્ભ ધારણ કર્યો તેથી વિશ્વહેવો થયા, જેનાં સ્થાન દિશાઓ અને ખંડો છે. એ રીત

અભિનથી વસુઓ, વાસુથી રૂરો, સૂર્યથી આહિત્યો અને ચંદ્રથી વિશ્વહેવોનાં સર્જનની પ્રક્રિયા અતાવી છે.

આમ જે સધળો સંસાર દેખ્યાય છે; તે સ્થાવર અને જગંગમ; જડ અને ચેતન, સુક્રમ અને રથૂલ, દેવ અને માત્રવ, પ્રાણુ અને અપાન એ પ્રજ્ઞપતિનાં મન અને વાણી એ એ ભિશુનથી પેઢા થાયેલાં છે. જે પ્રકારે ધર્મા કરી, કામના કરી, તે પ્રકારની સૃષ્ટિનાં સર્જન થાયેલાં છે. એ સર્જન થયા પણી, પ્રજ્ઞપતિનાં જ્યાંગ ગુર્હું થઈ ગયાં, શિથિલ અની ગયાં. શરીરમાંના પ્રાણુ ચાહયા ગયા. પ્રાણુની સાથે સાથે દેવોએ પણ તે શરીરનો ત્યાગ કર્યો.

એ વખતે પ્રજ્ઞપતિએ અભિનને જણાવ્યું : ‘મારા પ્રાણુ ચાહયા ગયા છે, તેને તું ફરીથી જોડી આપ.’ અભિનએ પૂછ્યું : એમ કરવાથી મને શું મળશે? ઉત્તરમાં જણાવ્યું કે; ‘તારા નામે મારી પ્રસિદ્ધિ થશે.’

લોક્યવહારમાં જેમ કોઈ માણસ પ્રસિદ્ધિ મેળવે છે, તો તેના નામથા તેની પેઢી ઓળખાય છે : ‘પેલા જે લાધ પ્રતિષ્ઠિત છે, તેમના આ પિતા, આ દાદા, તેમના આ પુત્ર, આ પૌત્ર.’ એવી જ રીતે પ્રજ્ઞપતિએ અભિનને પ્રસિદ્ધિનો લાલ આપ્યો. તેથી પ્રજ્ઞપતિ પણ અભિનના નામથી ઓળખાવા લાગ્યા.

અભિન પ્રજ્ઞપતિના પ્રાણુ જોડવા તૈયાર થયો. તે માટે તેણે પૂછ્યું : ‘હે પ્રજ્ઞપતિ, મારે તમને શામાં જોડવા?’ ઉત્તરમાં જણાવ્યું કે, ‘જે હિત હોય; તેમાં’ હવે પ્રાણુ તો હિત છે, એટલે કે તે સર્વે પ્રાણીઓનું હિત કરે છે.’

આ વિષે અલબાદીએ વિચારણા કરી છે : શું હિત છે અને શું ઉપહિત છે તેના ઉત્તરમાં જણાવ્યું છે કે : પ્રાણુ એજ હિત છે અને વાણી ઉપહિત છે. એ પ્રાણુમાં તો આ વાણી રહેલી છે; તેથી તો પ્રાણુ જ હિત છે અને શરીરનાં અંગો ઉપહિત છે, કારણું કે પ્રાણુમાંજ આ બધાં અંગો ઉપહિત-રાખેલાં છે.

અહીં એક પિતા છે, એક પુત્ર છે. પ્રજ્ઞપતિએ અભિનનાં સર્જન કર્યાં હતાં. ત્યારાદ અભિનએ શરીરમાં પ્રાણુને જોડ્યા હતા, તેથી તો અભિનને પિતાની પ્રસિદ્ધિ મળી છે. આ બંને પરસ્પર સંબંધ ધરાવે છે : જે પિતા છે, તે પુત્ર છે., જે પુત્ર છે, તે પિતા છે. પ્રજ્ઞપતિ છે, તે અભિન છે, તે પ્રજ્ઞપતિ છે.

એજ રીતે દેવોનાં સર્જન થયાં હતાં., ત્યારાદ દેવોએ શરીરમાં પ્રાણુને જોડ્યા હતા; તેથી તો દેવોને પિતાની પ્રસિદ્ધિ મળી હતી. જે પ્રજ્ઞપતિ છે, તે દેવો છે, જે દેવો છે, તે પ્રજ્ઞપતિ છે.

સંવત્સર-વર્ષની સાથે પ્રજ્ઞપતિની સરખામણિ કરતાં, જણાવ્યું છે ’

૧ ‘પ્રજ્ઞપતિએ સધળાં પ્રજ્ઞજનોનાં સર્જન કર્યાં. એમાં તેમને ધણે॥૭
પરિઅમ ઉડાવવો પડ્યો. તે શ્રમને કારણે તેમનાં બધાં જ પર્વ અંગ ઉપાંગ ઠીલાં
પડી ગયાં.

જેને અહીં પ્રજ્ઞપતિ કહેલ છે, તે ખીજું કોઈ નથી, પણ સંવત્સર છે. તે
રીતે અંગ ઉપાંગ પણ વર્પનાં પર્વ છે: દ્વિવસ અને રાત, તે બંનેની સંધિ. પૂર્ણિમા
અને અમાસ, તે બંનેના પક્ષ. વસન્ત અને શ્રીમ, વર્પા અને શરદ; હેમન્ત-શિશિર
એ પાંચ ઋતુઓનાં મુખ.

સંવત્સર પ્રજ્ઞપતિનાં આ નણું પર્વ છે, જે શિથિલ થાં ગયાં હતાં; તેને
કારણે તે હાલી ચાલી શકતા ન હતા: અર્થાત् રાત-દ્વિવસ, અમાસ-પૂર્ણિમા અને
ऋતુઓની ગતિ બંધ પડી ગઈ હતી.

દ્યુ વગેરે દેવોએ તેને ગતિ આપલા માટે બિપગ્ર-ઉપચાર શરૂ કર્યા અને
તે નણેય પર્વનો જોડી દીધાં. દેવોએ આદરેલા એ ઉપચારને યજા કહેવામાં આવે
છે. એ રીતે સાંજ-સવારે ચાલતા અર્દિનહોત્રથી પહેલું પર્વ-અહોરાત જોડવામાં
આવ્યું, પક્ષે પક્ષે ચાલતી ધર્મિઓથી ખીજું પર્વ જોડવામાં આવ્યું: અર્થાત്
પૂર્ણિમાથી પૂર્ણિમા-પક્ષ અને અમાસથી અમાસ-પક્ષ જોડવાણું આવ્યો. એજ
રીતે ઋતુ ઋતુને અનુસરીને ચાલતા ચાતુર્માસ્ય યાગથી ત્રીજું પર્વ જોડવામાં
આવ્યું.. અર્થાત્ રાત દ્વિવસ, પક્ષ પક્ષ અને ઋતુ ઋતુ અને સંવત્સરની ગતિને ચાલુ
કરવામાં આવી.

અહીં પ્રજ્ઞપતિને સંવત્સર ગણેલ છે તેમજ યજા પણ કહેલ છે. જોવી રીતે
સર્જનમાં સધળો સંસાર થયો છે; એવી જ રીતે કાલરૂપે વર્પનાં સર્જન અને
યજાનાં સર્જન પણ થયાં છે. એ વિષે ઋપિની વાણી પ્રગટ થાય છે.

૧ પ્રજ્ઞપતિએ દેવોનાં સર્જન કર્યાં, સાથે સાથે અસુરોનાં પણ સર્જન કર્યાં.
ત્યારબાદ યજાનાં સર્જન કરવામાં આવ્યાં, તેની સાથે સાથે છંદોની રચના કરવામાં
આવી. સર્જન થયા પછી એ છંદો બંધી બાળુએ વિઝેરાઈ ગયા. તેની સાથે
સાથે યજા પણ વિઝેરાઈ ગયો.

યજના રહસ્યને સમજવા માટે દેવો પ્રજ્ઞપતિની પાસે ગયા. તેમણે તે છંદોના
સામર્થ્યને જાણી લીધું અને તે છંદના સારરૂપે જે સતર અક્ષર હતા,^૨ જેથી
યજાની શરૂઆત થાય છે, તેનું રહસ્ય દેવોને સમજાવ્યું. તેથી દેવોએ વિજય મેળવી

૧ શ. આ. ૧, ૬, ૩, ૩૫-૩૭

૨ તૈ. સં. ૩, ૩, ૭

લાગ્યા. ચાર ચાર અક્ષર આ શ્રાવય અને અસ્તુ શ્રૌષદ એ અક્ષર યજ, પાંચ અક્ષર એ યજામહે અને જોલ્લા એ અક્ષર વષદ છે.

તેના રહસ્યને ખોલતાં અલ્ઘનાદીઓ કહે છે; યજની શરૂઆત કરનાર અધ્યર્થું હાને કેવી રીતે સંભળાવે છે? તેના ઉત્તરમાં જણ્ણાવ્યું કે, તેથી તે છંદો દ્વારા સામર્થ્યને મેળવે છે. આ જે યજઃપે સતર અક્ષર છે, તેથી તે સામર્થ્યની સાથેના છંદો દ્વારા યજનું પૂજન કરે છે. તેથી સામર્થ્ય અને શક્તિ મળે છે. અહીં પ્રજ્ઞપતિના સર્જનથી વીર્ય સામર્થ્ય નાશ પામે, તેને ફરીથી પ્રાપ્ત કરવાની પ્રક્રિયા અતાવી છે. ક્ષાણું થયેલાં શક્તિને મેળવવા માટેના ઉપાય કે ઉપયારને યજનું નામ આપવામાં આવ્યું છે. પ્રજ્ઞપતિને જ યજ કહીને, તે યજની વિશાહ વ્યાપ્યા કરતાં છંદ અને સતર અક્ષરની રંજૂઆત કરી. તે વિષે ઋપિ જણ્ણાવે છે.

જ ને પ્રજ્ઞપતિ છે, તે પોતે જ સતર અક્ષરના છંદમાં રંજૂ થાય છે; તેજ સતર અક્ષર યજ છે. આ પ્રજ્ઞપતિ પોતે સપ્તહશ અક્ષર યજના ઇપે પ્રગટ થાય છે, એ રહસ્યને જે જણ્ણું છે, તે યજની પ્રતિષ્ઠા મેળવે છે. તે યજથી વંચિત રહેતો નથી. તે યજના વીર્ય-સારથ્યને મેળવે છે.

યજની આ શરૂઆત છે, પ્રતિષ્ઠા છે અને સમાપ્તિ છે. હવે જેની કાંઈપણ પ્રકારની કાનિ થઈ હોય; તે આ યજનું અનુષ્ઠાન કરે છે; તે તેનાં રિષ્ટ-હાનિ દૂર થાય છે અને તે પ્રજ્ઞપતિની જેમજ યજના સામર્થ્યને મેળવે છે. તેનાથી યજ દૂર રહેતો નથી.

ઓમ માનો ને કે, યજ એક કામધેનુ-સુનૃતા ગાય છે. જેને ગાય દોહતાં આવડતી હોય; તેની ધૂંચા પુરી થાય. એ રીતે સપ્તહશ અક્ષરરૂપે રહેલ યજને જણ્ણું, તેને સામર્થ્ય મળે.

તે યજમાન આ શ્રાવય કહીને. યજઃપી ગાયને ખોલાવે છે. ‘અસ્તુ શ્રૌષદ’ કહીને વાઢાને ગાય પાસે લઈ જાય છે. યજ કહીને વાઢાને ખાલે બાંધે છે, યે યજામહે કહીને તે ગાયની પાસે એસે છે અને વૌષદ કહીને, તે ગાયને હુણે છે. આ રહસ્યને જણ્ણું છે, તે યજઃપી ગાયને હુણે છે.

એક સમગ્રે દેવો સત્ત્રમાં ભેગા થયા હતા. ત્યારે દિશાઓ સુકાઈ ગઈ હતી. તેમણે આશ્રાવય કહીને આદાશમાં મેઘની લીની પંક્તિ જોઈ, અસ્તુ શ્રૌષદ કહીને પૂર્વના વાયરા પેદા કર્યા, યજ કહીને વાજળી અમકાવી, યે યજામહે કહીને વરસાદ કાંચા અને વષદકારથી ગર્નાના પેદા કરી- આ રીતે જ સપ્તહશ અક્ષરના રહસ્યને જણ્ણું છે, તેમને માટે દિશાઓ વરસાદ લાવે છે.

સાચેજ, જે પ્રજનપતિને જણો છે, તેને પ્રજનપતિ જણો છે, હવે પ્રજનપતિએ જેને જણું લાવો, તે તો પુણ્ય પવિત્ર બની ગયો.

સતત અક્ષરોની આ પાંચ વ્યાહૃતિઓ યજના અનુષ્ઠાનમાં ધણુ^१ મહત્વ ધનાવે છે. જ્યારે અગ્નિ પ્રદીપ થાય, ત્યારે યજમાન અને ઋત્વિજ્ઞે ધી અને હવિ ભરીને હોમવાની તૈયારી કરે; ત્યારે અધ્વર્યુ^૨ આગનીત્રને કહે છે; ‘હે આગનીત્ર’ તમે તે દેવને આશ્રાવય સંભળાવો, કે આ હવિ તમને અપાય છે.’ તેના ઉત્તરમાં આગનીત્ર કહે છે; અસ્તુ અને અને પદ્ધી તે દેવોને જણુંબાબે છે શ્રૌષદ્ર હેદેવો, તમને હવિ અપાય છે, તે તમે સાંભળો.’ ત્યારાદ અધ્વર્યુ હોતાને જણુંબાબે છે; યજ જે સાંભળાને દેવો આવે, એ પ્રકારની યાજ્યા રસૂતિ તમે ભણો. તેના ઉત્તરમાં હોતાઓ જણુંબાબે છે. યે યજામહે અમે તે દેવોની યાત્રા રસૂતિ ભર્ણીએ છીએ, જે માટે તમે આજા આપો છે. અને પદ્ધી યાત્રા રસૂતિનો મંત્ર ભર્ણીને અંતે વૌષદ્ર કહીને આહૃતિ અપાય છે. આ વપટકારનો અર્થ છે, તે ભર્ણીને દેવોને હવિ અપાય છે.

કંપિ યજના એ હિંયર્પનાં ગાન ગાતાં જણુંબાબે છે;

૧ ‘યજમાં દેવોનાં રસૂતિ ગવાય છે, તેની શરૂઆતમાં જે ઋક્યા ગવાય છે, તેને સ્તોત્રીયા કહે છે, તેની પદ્ધી ખીજુ ઋક્યા ગવાય છે, તેને અનુરૂપ કહે છે. ત્યારાદ વધારાની ઋક્યા ગવાય, તેને ધાર્યા કહે છે. અંતમાં ગધરૂપ મંત્ર ભર્ણાય; તેને પ્રગાથ કહે છે. એ રીતે અહિં આશ્રાવય તે સ્તોત્રીયા. અસ્તુ શ્રૌષદ્ર તે પ્રત્યાશાવ અનુરૂપ, યજ તે ધાર્યા અને યે યજામહે તે પ્રગાથ, તેની સાથે વૌપટ જોડાય છે. આ વિષે અભિવાદી વિચારણા રજૂ કરે છે.

‘જે આ પાંચ વ્યાહૃતિઓનાં વિધાન કરવામાં આચ્યાં છે; તે તો પાંચ પંક્તિના બનેદ્વા યજનું ઇપ છે. તેથી પશુની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેને પાંચ અંગ છે. સંવત્સર વર્ષની પાંચ ઋતુઓ છે, તેથી સમૃદ્ધ પ્રાપ્ત થાય છે. કારણુંકે તે સ્તોત્રદશ પ્રજનપતિ છે. તેજ યજ છે, યજની સંપત્તિ છે. યજની એક એક માત્રા એક એક સંપત્તિને વધારે છે.

સર્વે પ્રજનાનાં શ્રવન આપનાર પ્રજનપતિ છે, તે વિષે ઋપિ જણુંબાબે છે.

૨ ‘પ્રજનપતિ તો સાચેજ પહેલાં એકલા હતા. તેણે કામના કરી, હું બહુકુપે થાઉં, હું પોતે પ્રજનન કર્દાં, શ્રવન ધારણ કર્દાં. તેણે પોતાના મનથી પોતાની અંદર રહેલા બાળને ધારણ કર્યું; તેથી તે અંતર્ગર્ભરૂપ અન્યા, તેની અંદર રહેલા ગર્ભથી તે તપવા લાગ્યા. તેથી તે કૃષ્ણ સ્થાવ અન્યા. તેના અસુ જર્ણી

૧ વા. સં. ૧૯,૨૪ શ. ૧, ૫, ૨, ૧૯

૨ મૈ. સં. ૪, ૨, ૧

ગયા. અસુરે કારણે તો અસુરોનાં સર્જન થયાં. અસુ-પ્રાણુ છે, માટે તો અસુરો છે. અસુરોના આ પ્રાણુને જે જણે છે, તે અસુર પ્રાણુવાન બને છે; તેને પ્રાણુ છોડતા નથી.

અસુરોનાં સર્જન કરી લીધા પણી, તે પ્રજ્ઞપતિએ પોતાની જતને પિતાની જેમ માની લીધી; તેથી તેણે પિતરોનાં સર્જન કર્યાં. આ કારણે તો પિતરોના પિતૃધર્મ જગેલા છે. હવે જે આ પિતૃઓના રહસ્યને જણે છે, તે સાચેજ પોતાના સમાન જનોમાં પિતાના જેવા સ્થાનને મેળવી લે છે. તે જાનીના યજમાં પિતરો આવી પહોંચે છે.

પિતૃઓનાં સર્જન કરતી વખતે દિવા-દિવસ જેવો પ્રકાશ હતો, તે કાલે તેણું દેવોનાં સર્જન કર્યાં. દિવસે સર્જન કર્યાં, એ કારણે તો તે દેવો ગણ્યાય છે. તે જ્ઞાનીજનનાં રક્ષણું દેવો તો દિવસે કરતા હોય છે. તેના યજને દેવહૃતિ કહે છે, જેમાં દેવોને જોલાવીને આહુતિ અપાય છે.

આમ દેવોનાં સર્જન કરી લીધા પણી, પ્રજ્ઞપતિએ પોતાના મનથી મનન કર્યાં, તેથી તેમણે માનવોનાં સર્જન કર્યાં. મનન કરવાને કારણે તો તે મનુષ્ય ગણ્યાય છે. તેને જે જણે છે, તેને છોડીને મન દૂર થતું નથી. તે જે કાંઈ વધારે જોલે છે, તે પ્રમાણે તે વધારે આચરણ કરે છે. તેના મન પ્રમાણે બધા મનુષ્યો તેને અનુસરે છે.

આ જ બાયતને અહીંવાદી ઋષિ આ રીતે રંજૂ કરે છે :

૧ 'હુ' અજ્જનન કરું, એમ પ્રજ્ઞપતિએ કામના કરી. તેણે તપ કર્યાં. તે અંતર્વાન બન્યા. તેનો વર્ણ લીલો અને કાળો થયો. તેને કારણે નારી ગર્ભ ધારણું કરે છે, ત્યારે તેનો વર્ણ લીલો અને કાળો બને છે. પ્રસવકાલે તેને તાપ થયા. તેથી તો ઇક્કત તેના અસુ-ધ્વાસ ચાલતા હતા. હલન-ચલન બંધ થઈ ગયાં હતાં. તેના પ્રાણુથી અસુરોનો જન્મ થયો.

સધળો સંસાર રચ્યોને ચેતન સૃષ્ટિની રચના કર્યા પણી, પ્રજ્ઞપતિને પિતા હોવાની ભાવના જનગી. સાચે જ નરાં ધર કે વાડી ગાડી રચવાથી પિતૃભાવ જન્ગતો નથી; પરંતુ ખુત્ર સંતતિ થયા પણી પિતૃભાવ જન્ગે છે. એ રીતે અસુરોને જન્મ આપ્યા પણી પિતૃલોકના પિતરોને જન્મ આપ્યો. તે જ રીતે મનુષ્ય અને દેવોને જન્મ આપ્યો.

દેવો, મનુષ્યો, પિતરો અને અસુરો એ ચાર ચેતનવંતા છે. તેમણે જીવન ધારણું કર્યું છે, તેને કારણે તો તે જલદ્યપ ચેતન ગણ્યાય છે. તેમનાં જીવન તો આકાશની જેમ વિશાળ અને ઉદ્ઘાર ગણ્યાય છે.

હેવો વગેરે પ્રણાજનો જીવનને ચેતનવંતુ બનાવવા માટે પોતાની પિતાના પાસે સલાહ લેવા ગયા; એ ભાવને રજૂ કરતાં અભિવાહી મુનિ જણાવે છે.

‘પહેલાંના વખતમાં સધળાં ભૂત પ્રાણીઓ પ્રણપતિની પાસે પહોંચી ગયાં. સાચેજ, આ ભૂતપ્રાણીઓ પરાયાં ન હતાં, પરંતુ પ્રણપતિએજ સર્જેલાં પ્રણાજનો હતાં. તેમણે પ્રાર્થના કરી. ‘અમારા હિતને માટે એવાં કાર્ય તમે કરો, કે જેથી અમે સારી રીતે જીવન જીવીએ’.

તેમની પાસે પહોંચીને પ્રાર્થના કરનાર પ્રાણીઓમાં સૌથી પહેલાં હેવો હતા. તેમણે ડાખા ખલાપર જનોઈ પહોંચાં હતાં. અને જમણી સાથળને ઝુકાવીને તે આગળ આવ્યા હતા. તેમનાં તે ચિહ્ન પરથી અધિકારનો વિચાર કરી, પિતાએ જણાવ્યું. યજ્ઞ તમારું અન્ન હો, અમૃત તમારો જર્કરસ હો, બદ હો અને સૂર્ય તમારું જન્યોતિ હો. હેવાના જીવનનાં એ ચાર સાધન છે.

ત્યારથાદ પિતરો તેમની પાસે પહોંચ્યા. તેમણે જમણા ખલા પર જનોઈ પહોંચાં હતાં અને ડાખી સાથળ ઝુકાવીને તે આગળ આવ્યા હતા. તેમનાં તે ચિહ્ન પરથી અધિકારનો વિચાર કરી, પિતાએ જણાવ્યું. માસે માસે જે અમાસ આવે તે દિવસે તમને પિંડ આપવામાં આવે, તે તમારું અન્ન હો, સ્વધા તમારો ધર્મ હો, મનનો વેગ તમારો વિચાર હો, ચંદ તમારું જન્યોતિ હો.

તે પણ માનવો તેમની પાસે પહોંચ્યા. તેમણે ગળામાં ઉપરીત ધર્યું હતું અને ઉપવસ્ત્ર ઓદ્યું હતું. તેમણે બંને ધુંટણું ટેકવીને ઓળામાં હાથ મુક્યા હતા. તેમનાં તે ચિહ્ન જોઈ, અધિકારનો વિચાર કરી, પિતાએ જણાવ્યું. ‘સાંજે ને સવારે તમને ભોજન આપો અન્ન મળશો. પ્રજ્ઞ હોવી તે તમારો વિશેપ ધર્મ બનશો, મૃત્યુ તમારું બદ ગણાશો અને અતિન જન્યોતિ ગણાશો.

ત્યારથાદ ગાય વગેરે પશુઓ પહોંચ્યાં. તેમને જોધ, પિતાએ જણાવ્યું; તમારી ઈંચા પ્રમાણે તમને ધાસ વગેરે ભણ્યા કરશો. સુકાળ હોય કે દુષ્કાળ હોય, તમને ચરવાનું ભણ્યા કરશો, જે તમારું અશન ગણાશો, આથી પશુઓ જીવન ટકાવવા માટે ધાસચારા પર આધાર રાખે છે.

હેવો, પિતરો, માનવો અને પશુઓ પરમ પિતાની પાસે સલાહ લેવા ગયાં હતાં, તે વાત બધા જણું છે; તેરંતે અસુરો ગયા હતા. તે વાત બધા જણુતા નથી. પરંતુ અભિવાહી લોકો જણાવે છે કે, તે પણ એક વખત પિતાની પાસે ગયા હતા. તેમને પિતાએ તમ અને માયા આચ્યાં. બીજાની નજર ઢાંકી હે એ શક્તિ તમ-અંધકારની છે અને અધિત ધરાવે, તે માયા છે. અસુરોને આમ છલ-કપટને કારણે કાંઈ મળ્યું નહિ; પરંતુ તમ અને માયા જ મળી ગયાં. તેને કારણે

તે સાચું જીવન જીવી શકતા નથી અને વારંવાર પરાલવ પામીને જીવન એણે યુમાવે છે. હેવો વગેરે પોતાનાં જીવનને અત્યંત સફળ રીતે પસાર કરે છે.

પરમપિતાએ જીવન ધારણ કરવા માટે જે નિયમ બતાવ્યા; તેનાં પાલન હેવો અને પિતરો તો સારો રીતે કરે છે; પરંતુ કેળવાક ભાણુસો તેનાં ઉલ્લંઘન કરે છે. ભાણુસો સાંજે ને સવારે નિયમિત બોજન કરવાને અદલે ગમે ત્યારે બોજન કરતા હોય છે. એમ માનોને કે, તેમનાં નિપિદ્ધ બોજન તો અનૃત ગણ્યાય. તે બોજનથી તો તેમના ચરીરના મેહ વધે છે અને તેથી રોગ થાય છે. ભાણુસો અજ્ઞાનને આધીન થઈ, નિયમોનો ભંગ કરે છે.

હેવે જે ભાણુસોએ જીવનને સારીરીતે પસાર કરવું હોય અને પુરેપુરું સો વર્ધનું આયુષ્ય મેળવવું હોય, તો તેમણે નિયમોનું પાલન કરવું જોઈએ. તેમણે નિયમિત રીતે સાંજે ને સવારે બોજન કરવું જોઈએ.

નિયમિત જીવનને લીધે ભાણુસની વાણીમાં અદ્વ આવે છે. તે જે કંઠ એલે છે, તે જ પ્રમાણે તેનું વર્તન સફળ થાય છે. હેવ પ્રજ્ઞપતિએ જે સત્ય નિયમ આપ્યા છે, તેનું બીજું નામ અલ્પતેજ છે, જે મંત્રના મનનથી મળે છે.

હેવ બનીને માનવ સત્યનું આચરણ કરે છે. યજનો ઉદ્દેશ પણ એજ છે. યજ કર્ત્વા માટે માનવ જનોધ ધારણ કરે છે. અધિકાર પ્રમાણે તે હેવ, પિતરો અને માનવોનાં કર્મ કરે. તેનો નિયમ બતાવતાં ઋપિ જણ્યાવે છે; ‘ભાણુસો જનોધને ગળામાં રાખે છે, પિતૃએ જમણાખબે અને હેવો ડાયા ૧૫બે રાખે છે. હેવ જ્યારે ભાણુસે ધર્મયાગ વગેરે હેવોનાં કાર્યો કરવાં હોય. ત્યારે તેણે હેવનાં ચિહ્ન ધારણ કરવાં જોઈએ. આથી તે હેવની જેમ ડાયા ખબે જનોધ રાખે છે. તે ઉભો રહીને એલવાથી સ્વરૂપ માટેથી ઓલાય છે. તે એસીને યજન કરે છે, તેથી તે પૂર્વી પર પ્રતિધ્વા મેળવે છે,

હેવ બનીને માનવ હેવ યજ કરે છે, એજ રાતે પિતરોને રાજ કરવા માટે માનવ પિંડનાં દાન કરે છે અને પિતૃયજ્ઞ કરે છે. આ માટે તે જમણે ખબે જનોધ ધારણ કરે છે. ‘હરભાસની અમાસે અમાસે પિતરોને અન્ન પ્રાપ્ત થાય’ એ પ્રજ્ઞપતિની આજ્ઞાને અનુસરી, માનવો પિંડ પિતૃયજ્ઞ કરે છે, તેનાં રહુસ્ય એલતાં, અલવાદી મુનિ જણ્યાવે છે.

૨. માસે માસે પિતરોને પિંડના દાન કરવામાં આવે છે. તેનું તાત્પર્ય આ છે. જે આકારમાં ચંદ્ર છે, તે તો સોમઝે હેવોનું અન્ન ગણ્યાય છે. હેવે દર અમાસે ચંદ્ર

૧. તૈ. સં. ૨, ૫, ૧૧

૨. રા ધા ૨, ૪, ૨, ૭

તો આકાશમાં હોતો નથી એટલે તે દ્વિબે દેવોને અનુ ભગતું નથી. આને કારણે તે દ્વિબે પિતૃઓને અનુ આપવા માટે રાખ્યો છે. જો દેવોને અનુ આપો, તે સાથે પિતૃઓને અનુ આપો, તો બંને એક સ્થાને, એક આસને બેગા થાય. એ કલ્બણ દૂર કરવા માટે અમાસની તિથિ પસંદ કરવામાં આવી છે.

સામાન્યરીતે દેવોનાં કાર્ય કરવા સવાર, મનુષ્યોનાં વ્યવહાર કાર્ય કરવા બપોર અને પિતરોનાં કાર્ય કરવા માટે બપોર પણીનો સમય લેવામાં આવે છે. અમાસની સાંજે દેવયજ્ઞ કરવાનો હોય છે, એટલે પિતરોને અનુ અપાતાં પહેલાં દેવોને આહુતિ આપવાની હોય છે. તેમાં અદિન અને સોમ ઐ મુખ્ય છે. અદિનને આહુતિ અપી દીધા પણી સોમને આહુતિ આપો, તો પિતરોની સાથે સોમના સંગતિ એસે છે, કારણુંકે સોમ-ચંદ્રને પિતરોની જ્યોતિ કહેલ છે. બધા પિતૃઓ ચંદ્રલોકમાં વસે છે.

હવે દેવોને માટે હુંય અને પિતૃઓને માટે કબ્ય નામનો અદિન છે; તેમજ દેવોને સ્વાહા અને પિતૃઓને સ્વધા ભણુંને આહુતિ અપાય છે. પિંડનાં દાન આપતી વખતે પિતૃઓને જલભરીને અંજલિ અપાય છે. પિંડ પાથરેલા દર્ભા પર મૂકવામાં આવે છે અને તે જમણા હાથના આંગળી વર્ચ્યેના ભાગથી અપાય છે. તેને પિતૃતીર્થ કરે છે. ચાર આંગળીઓના અથભાગને દેવતીર્થ કહે છે, તેથી દેવોને આહુતિ અપાય છે. દ્વારાં આંગળીના નીચેના ભાગે મનુષ્ય તીર્થ છે, તેથી દાન અપાય છે, હાથના મૂળમાં ખાત્મતીર્થ છે, તેથી આચમન લેવાય છે. આમ હાથમાં ચાર તીર્થ રહેલાં છે.

દર્ભાના આગળના ભાગે દેવોનું સ્થાન, વચ્ચેલા ભાગે મનુષ્યોનું અને મૂળમાં પિતૃઓનું સ્થાન છે. તેથી પિતૃઓ માટે જે દર્ભા પાથરવામાં આવે, તેનો આગલો ભાગ દક્ષિણ દિશા તરફ હોવો જોઈએ.

પિતા, પિતામહ અને પ્રપિતામહ એ ત્રણુ પિતરો છે, તેમાં પહેલો પિંડ પિતાને અપાય, તે આમળા જેવોં, બીજો પિતામહને તે મોટો અને ત્રાજે પ્રપિતામહ ને તેથી પણુ મોટો અપાય છે. પિતા વસુદૈપ, પિતામહ રદ્રદૈપ અને પ્રપિતામહ આહિત્ય દૈપ ગણ્યાય છે. પિંડહાન એજ પિતૃયજ્ઞ છે. તે સમગ્રે સ્તુતિ ભણ્યાય છે અને નમરકારના મંત્રો ભણ્યાય છે, તેથી પિતૃઓ રાજ થાય છે. તેમની પાસે આશીર્વાદ આપવાનું સામર્થ્ય છે. તે ગૃહના સ્વામી અને પુત્ર પૌત્ર વગેરે ને સુખ અને શાંતિ, તૃપ્તિ અને પુષ્ટિ આપે છે.

માનવ યજ્ઞ કરીને દેવો અને પિતરોને રાજ રાખે છે. કર્મ કરતાં કરતાં માનવની શક્તિઓ ક્ષીણ થઈ જય છે, ત્યારે તેને દેવો અને પિતૃઓ તરફથી

નવાં શક્તિ અને સામર્થ્ય મળે છે. હેવા પ્રેરણા આપે છે અને પિતૃઓ પાપનાં નિવારણ કરે છે. આ પિતૃઓનાં સંબંધ હેવાની જેમજ તુલ્લિ અને પુણિનો વધારો કરે છે.

ગ્રનાપતિનાં સર્જન અને વિસર્જનનાં કાર્ય તો અવિરત ચાલ્યા કરે છે. તેમણે હેવાનાં સર્જન કર્યાં છે અને પિતૃઓનાં સર્જન કર્યાં છે. માનવોનાં સર્જન કરીને, તેમણે દેવયજ્ઞ અને પિતૃયજ્ઞ કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો છે. હરહંમેશ દેવયજ્ઞ કરીને નવાં ચેતન મળે છે, તો દરમાસે પિતૃયજ્ઞ કરીને પાપ તાપનાં નિવારણ થાય છે. હેવયજ્ઞની સાથે પિતૃયજ્ઞનો ભહિમા ગાતાં ઋપિ જણ્ણાવે છે.

૧ ‘ને આ પિતૃયજ્ઞ છે, તેથી પિતૃઓ અભીષ્ટ મેળવી લે છે ને તે પ્રાતિવાળા બને છે. દક્ષિણ દિશા તો પિતૃઓની છે. છ તો ઋતુઓ છે અને પિતૃઓ તે સંવત્સર-પ્રાપ્તિની ઋતુઓ છે, માટે ઋતુઓ ઋતુઓ યજ કરવામાં આવે છે.

આ પિતૃયજ્ઞમાં પહેલાં યજન સોમનાં થાય છે. સોમ તો પિતૃઓના દેવ છે, માટે સોમ પિતૃદેવત્ય છે. જે પિતૃમાન સોમનાં પૂજન કરે છે. તે તો સોમપાન કરનાર પિતૃઓનાં યજન કરે છે. આ પિતૃઓ દર્લ્યાપર આવીને એસે છે, માટે તેમને બહિર્પદ અને અગ્નિમાં આપેલી આહૃતિઓથી પ્રામ થાય છે, માટે અગ્નિ-ધ્વાત તેમજ ગૃહમાં આવીને વૃદ્ધ આપે છે, માટે ગૃહમેધી કલ્યા છે.

હવે અગ્નિનાં એ શરીર છે. હેવા માટે હવિ અપાય તે હવ્યવાહન અને પિતૃઓનાં યજન થાય, તે કહ્યવાહન. પિતૃઓના અગ્નિને સમિષ્ટિ સારી રીતે ઈચ્છા પૂરનાર કલ્યો છે; તેથી તે અગ્નિ પ્રતિષ્ઠિત થાય છે. જે ધ્રુદ્ધિ છે, તેજ પ્રતિષ્ઠ છે, તેમાં પિતૃઓને પાંચ આહૃતિઓ અપાય છે.

સ્વધા નમઃ ઐલોને પિતૃઓને આહૃતિઓ અપાય છે; તે વપદકાર છે. પિતૃઓને નમસ્કાર કસ્વા માટે સ્વધા ઐલાય છે. પિતા, પિતામહ અને પ્રપિતામહ એમ પિતૃઓ નણું છે, તે યજ કરનાર યજમાનની નણું પેટોને-યજ કરનાર પિતા, તેનો પુત્ર અને પૌત્ર નણું આશીર્વાદ આપે છે; તેથી વંશવેલો-સંતતિ ચાલુ રહે છે.

આ પિતૃઓને રાજુ કરવા માટે પિતૃયજ્ઞ કરવો. તેજ સમયે તેમની સ્તુતિ કરવી અને તેમને નમસ્કાર કરવા. તે વેદમંત્રો આ પ્રમાણે છે.

૨ ‘આ પિતૃયજ્ઞમાં આવીને બધા પિતૃઓ આનંદ પ્રમોદ કરતા રહેા. એ પિતૃઓ સોમનાં પાન કરી, શ્રેષ્ઠ વીર્યનાં સંપાદન કરો. સાચેજ જે પિતૃઓએ પોત પોતાના ભાગ પ્રમાણે સોમનાં પાન કર્યાં છે ને વીર્ય સામર્થ્ય મેળવ્યાં છે, તે પિતૃઓ ખૂઅજ આનંદ વિનોદ કરી રહ્યા છે.

૧ હે પિતૃઓ, તમારાં રસ્સપને નમન હો, શોષ-શુષ્કરૂપને નમન હો, જીવનને નમન હો. સ્વધારને, બોરને અને મન્યુને વારંવાર નમન હો. હે પિતૃઓ, અમારાં નમન હો, નમન હો. તમે અમોને ધરનાં દાન કરો. જે ધર અમને મળેલાં છે, તેમાં અમારા વાસ સુખથી હો, એવાં હિત કરો. હે પિતૃઓ, ઉપરના લોકમાં રહેલા પિતૃઓ અને આ લોકમાં રહેલા પિતૃઓ તમને અનુસરે; તેમજ તમે બધા અમારાં હિતનાં કાર્ય કરતા રહો. અમારા જે પિતૃઓ ઉપરના લોકમાં ગમેલાં છે, તેમને માટે તમે હિતકારી હો. જે પિતૃઓ આ લોકમાં રહેલાં છે, તેમને માટે અમે સુખ અને હિતનાં કાર્ય કરીએ.

૨ ‘તે યજમાન પિતૃમાન સોમને આડ કપાલમાં રાખેલ પુરોડાશ-ભાખરીનાં હવિ આપે છે. જે પિતૃઓ બહિર્પદ્ધ-દર્ભા પર ઘેડા છે, તેમને ધાના અને જે અગિનને પ્રાપ્ત કરે છે તેમને ગાયનાં દ્વારા આપે છે.

‘હે પિતા, આ હવિ તમને અને તમારા અનુયાયીઓને આપું છું. હે પિતામહ અને હે પ્રપિતામહ, આ હવિ તમને અને તમારા અનુયાયીઓને આપું છું. તમે બધા પિતૃઓ, તમારા ભાગ મેળવીને આનંદ વિનોદ કરતા રહો. આ પિતૃયજ્ઞમાં આવેલા પિતૃઓએ હવિનાં ભક્ષણ કર્યાં છે. તે પિતૃઓ આનંદ વિભોર બન્યા છે. તે પિતૃઓ રાજ થયા છે. તે પિતૃઓ શુદ્ધ થયા છે.

‘અમારા આ પિતૃઓ જે સોમનાં પાન કરીને આનંદ પામ્યા છે. તેમના પ્રાચીન માર્ગોથી જરૂર લોકને પ્રાપ્ત કરો. તે પિતૃલોકમાં જઈને આ પિતૃઓ યમની સાથે રહીને આનંદ કરતા રહો.

૩ ‘જે પિતૃઓ સોમની સાથે સંબંધ ધરાવે છે, તેમને અમે આ પિતૃયજ્ઞમાં ઓલાવીએ છીએ. તેમને આ દર્ભાનાં આસન પ્રિય છે; તે તેમના નિધિ-ભંડાર છે, તેમની પર આવીને બિરાજે તે અમારાં વચ્ચનો સાંભળો અને અમારા સ્તુતિ-પાઠો ધ્યાનમાં લે; તે અમારાં રક્ષણ કરો.

‘આજે આ પિતૃયજ્ઞમાં આવેલા પિતૃઓને નમસ્કાર હો; જે આ પહેલાં અને આ પછી ચંદ્રલોકમાં જઈને રહેલાં છે, તે ઉપરાંત જે પિતૃઓ આ પૃથ્વી અને અંતરિક્ષના લોકમાં રહેલાં છે અને જે વિવિધ પ્રજાજનોમાં રહેલાં છે, તે. બધા પિતૃઓને અમારા નમસ્કાર હો.

‘અગિનરૂપ બનેલા પિતૃઓ અહીં આવો અને અમારાં યજનાં જુહાં જુહાં સહનોમાં સારી રીતે બિરાજમાન થાઓ. તે અમારાં હવિનાં ભક્ષણ કરો. બહિર્પર નિયમિત એસો અને અમને સારાં ધન આપો, જેથો બધા જનો વાર બનીને રહો.

સરજીન-વિસર્જીન

એ સરણિઓએ છે. તેને દેવયાન અને પિતૃયાણ કહે છે. આકાશ અને પૃથ્વી એ એ લોકોના વચ્ચમાં જે આ ગતિશીલ વિશ્વ રહેલું છે, તે બધું આ દેવયાન અને પિતૃયાણની એ સરણિઓને અનુસરીને સંગત થાય છે. સાચેજ દુલોક તો પિતા છે અને આ લોક માતા છે.

આ બંને સરણિઓનાં વર્ણન અનેક ઋપિમુનિઓએ ગાયાં છે.

૧. ‘અહો હે કુમાર, તમે આ જણો છો; આ એક દેવયાનનો માર્ગ છે અને તેની સાથેનો ખીંઠે આ પિતૃયાણનો માર્ગ છે. એ વિષે ઋપિતું વચ્ચન છે, તે શું તમે જણો છો?’?

એ રીતે પ્રવાહણ જૈયલિએ પાંચ પ્રશ્નો પૂછ્યા હતા; તેમાંના એકનો પણ ઉત્તર કુમાર ગૌતમ આપી શક્યો નહિ. તે કુમાર પોતાના પિતાની પાસે ગયો. તેના પિતા પણ તે પ્રશ્નોના ઉત્તર આપી શક્યા નહિ, આથી તે બંને રાજની પાસે ગયા અને તેમણે ઉત્તર આપવાની પ્રાર્થના કરી; તેમને રાજને જણાવ્યું:

‘જે જ્ઞાનીજનો સર્જનની પ્રઢિયાને સારી રીતે જણો છે અને જે તત્ત્વજ્ઞાનીઓ અરદ્ધમાં નિવાસ કરીને, અદ્ધા અને સત્યની એકતા સાધીને ઉપાસના કરે છે, તે માનવો જ્યારે આ લોકને છાડી જય છે, ત્યારે તેમનાં સૂક્ષ્મ શરીર સૂર્યનાં કિરણોનાં ઝ્રિપ ધારણ કરે છે. તે કિરણો અહોરાત્રનાં ઝ્રિપ લે છે, તે કિરણોથી પૂરાતા શુક્લ પક્ષનાં ઝ્રાગ લે છે, તે રીતે ઉત્તર તરફ ગતિ કરતા—ઉત્તરાયણના છ માસોનાં ઝ્રિપ લે છે, તે માસથી દેવલોકને પામે છે, દેવલોકથી આદિત્ય, આદિત્યથી વીજળીનાં ઝ્રિપેને તે પ્રાપ્ત કરે છે. ત્યાં એક માનસ પુરુષ અતિવાહક ઝ્રિપે આવીને તેને અહિલોકમાં લઈ જય છે. ત્યાં અહિલી સાથે એકતા સાધે છે, તે બધા જ્ઞાનીઓ પરલોકનીએય પારે વસનારા બને છે; ત્યાંથી તેમને કરી પાછા આપવાનું થતું નથી. તેમની પુનરાવૃત્તિ નથી.

‘હવે જે સગુણ અહિલે જણુનારા જ્ઞાની જનો છે, તે યજા, દાન અને તપથી સર્વ લોકોને જીતી લે છે. તે ભરણ પામ્યા પણી ધૂમર્દ્ધે બને છે. ધૂમર્થી કેવળ રાત્રિ, તેથી ઘરતાં કિરણોનાં કૃષ્ણપક્ષઝ્રિપને ધારણ કરે છે; ત્યાંથી દક્ષિણ તરફ ગતિ કરતાર-દક્ષિણાયનનાં છ માસનાં ઝ્રિપ લે છે, તે માસથી પિતૃલોકમાં જય છે. ત્યાંથી ચંદ્રલોકને મેળવે છે. તે ચંદ્રની સાથે એકઝ્રિપ બનીને સોમ-અન્ન બને છે. હવે જેમ દેવો ચંદ્રનાં ભક્ષણ કરે છે, તેથી તે ચંદ્ર પૂરાય છે અને હણ્ણાય છે, એજ રીતે દેવો એ સોમઝ્રિપ બનેલ અન્નનાં ભક્ષણ કરે છે.

૧ 'જ્યાં યમનાં રાજ્ય છે, ત્યાં સમાન ઇપના અને એક સરખાં મનવાળા પિતૃઓ રહેલા છે; તેને કારણે તે પિતૃઓનો લોક છે અને તેમને સ્વધા દારા નમસ્કાર થાય છે. એ રીતે દેવોને વિષે તો યજાની ભાવના છે.

૨ 'નીચેના લોકમાં રહેલા પિતૃઓ જીંચા લોકમાં ગતિ કરો. પરલોકમાં રહેલા પિતૃઓ તેથીય ઉંચા લોકમાં જાઓ. વચ્ચા સ્થાનમાં રહેનાર પિતૃઓ આગળ ગતિ કરો. જે પિતૃઓ સોમની સાથે રહે છે. જેનો સંબંધ પ્રાણુની સાથે છે, જેને ક્રાઈ શત્રુ નથી અને જે નાતિ ન્યાયને જાણુનારા છે, તે અધા પિતૃઓ અમારાં હવન-યજોમાં આવીને અમારાં રક્ષણ કરો.

૩ જે પિતૃઓએ સોમ રાજ સાથે સમાગમ કેળવેલ છે અને જેમના સંબંધ અગ્નિની સાથે જોડાયેલ છે; તે જુદા જુદા પિતૃઓ દેવોની સાથે સંબંધ જોડીને અમારાં હવનોમાં દેવયાન માર્ગોથી આવી પહોંચો. અમારા આ પિતૃયજનમાં આવીને, તે પિતૃઓ સ્વધાર્થી આનંદ વિનોદ કરો. તે પિતૃઓ રાજ થઈ ને અમારાં અધિક હિત થાય, એવી વાણી ઐલો અને તે અમારાં રક્ષણ કરો.

અહીં દેવયજ અને પિતૃયજ બંનેના પ્રકારો જુદા બતાવ્યા છે. તે છતાં દેવો અને પિતૃઓને જુદા જુદા ગણ્યા નથી એને પિતૃઓ છે, તે દેવો છે. જે દેવો છે, તે પિતૃઓ છે. જે જેના છે, તેને માટે તે યજન કરે છે. જે ભાવે હું છું, તે પ્રમાણે હું કર્મ કરું છું.

જે યજમાન યજન કરે છે, તે પ્રજ્ઞપતિ ગણ્યાય છે. પ્રજ્ઞપતિએ સૌથી પહેલાં યજન કર્યાં હતાં, તેથી તેમણે નવી શક્તિએ મેળવી હતી. સર્જન અને વિસર્જનની સાથે સાથે આ નવ સર્જનની પ્રક્રિયા પણ શરૂ થઈ છે. જેને યજ કહેવામાં આવે છે. યજથી આ લોકનાં હિત અને કલ્યાણ સધાય છે; એજ રીતે પરલોકનાં પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

દેવયજ અને પિતૃયજની જેમજ દેવયાન અને પિતૃયાણ એ એ માર્ગ પુણ્યશાળી માનવ માટે તૈયાર થાયેલા છે. દેવોને ભજનારા દેવયાનથી અને પિતૃઓને ભજનારા પિતૃયાણથી ઉપરના લોકોને મેળવે છે. આ બંને માર્ગોનાં દર્શન કરી નાપિ જણ્ણાવે છે

૫ 'જે પુણ્યશાળી માનવો ભરણ પામે છે; તેમને માટે એ માર્ગ મારા સાંભળવામાં આવ્યા છે. એક દેવોનો માર્ગ અને બીજો પિતૃઓનો માર્ગ છે. આ

૧ વા. સં. ૧૯,૪૫

૨ વા. સં. ૧૯,૪૯ ઉં વા. સં. ૧૯,૫૮ ૪ કા. સં. ૪, ૧૪, ૩૧, મૈ. સં. ૧, ૪, ૧૧

૪ કા. સં. ૧૦, ૮૦, ૫ વા. સં. ૧૯,૪૭ મૈ. સં. ૨, ૩, ૯ કા. સં. ૧૭,૧૯

શ. બા. ૧૨, ૯, ૧, ૨૧ તૈ આ. ૧, ૪, ૨. ૩

એ સરણિઓ છે. તેને દેવયાન અને પિતૃયાણ કહે છે. આકાશ અને પૃથ્વી એ એ લોકોની વચ્ચમાં જે આ ગતિશીલ વિશ્વ રહેલું છે, તે બધું આ દેવયાન અને પિતૃયાણની એ સરણિઓને અનુસરીને સંગત થાય છે. સાચેજ દુલોક તો પિતા છે અને આ લોક માતા છે.

આ બંને સરણિઓનાં વર્ણન અનેક ઋષિમુનિઓએ ગાયાં છે.

૧ ‘અહો હે કુમાર, તમે આ જણો છો; આ એક દેવયાનનો ભાર્ગ છે અને તેની સાથેનો બીજો આ પિતૃયાણનો ભાર્ગ છે. એ વિષે ઋષિનું વચ્ચન છે, તે શું તમે જણો છો?’?

એ રીતે પ્રવાહણુ જૈબલિએ પાંચ પ્રશ્નો પૂછ્યા હતા; તેમાંના એકનો પણ ઉત્તર કુમાર ગૌતમ આપી શક્યો નહિ. તે કુમાર પોતાના પિતાની પાસે ગયો. તેના પિતા પણ તે પ્રશ્નોના ઉત્તર આપી શક્યા નહિ, આથી તે બંને રાજની પાસે ગયા અને તેમણે ઉત્તર આપવાની પ્રાર્થના કરી; તેમને રાજને જણાવ્યું:

‘જે જ્ઞાનીજનો સર્જનની પ્રક્રિયાને સારી રીત જણો છે અને જે તત્ત્વજ્ઞાનીઓ અરણ્યમાં નિવાસ કરીને, અદ્ધા અને સત્યની એકતા સાધીને ઉપાસના કરે છે, તે માનવો જ્યારે આ લોકને છોડી જય છે, ત્યારે તેમનાં સૂક્ષ્મ શરીર સૂર્યનાં કિરણોનાં ઇપ ધારણુ કરે છે. તે કિરણો અહોરાત્રનાં ઇપ લે છે, તે કિરણોથી પૂરાતા શુક્લ પક્ષનાં ઇંગ લે છે, તે રીતે ઉત્તર તરફ ગતિ કરતા—ઉત્તરાયણના છ માસોનાં ઇપ લે છે, તે માસથી દેવલોકને પામે છે, દેવલોકથી આદિત્ય, આદિત્યથી વીજળીનાં ઇપોને તે પ્રાપ્ત કરે છે. ત્યાં એક માનસ પુરુષ અતિવાહક ઇપે આવીને તેને અહ્લલોકમાં લઈ જય છે. ત્યાં અહ્લની સાથે એકતા સાધે છે, તે બધા જ્ઞાનીઓ પરલોકનીએય પારે વસનારા બને છે; ત્યાંથી તેમને ઇરી પાછા આપવાનું થતું નથી. તેમની પુનરાવૃત્તિ નથી.

‘હવે જે સગુણ અહ્લને જણનારા જ્ઞાની જનો છે, તે યજા, દાન અને તપથી સર્વ લોકોને જીતી લે છે. તે મરણ પામ્યા પછી ધૂમરૂપે બને છે. ધૂમર્થી ડેવળ રાત્રિ, તેર્થી ધર્તાં કિરણોનાં કૃષ્ણપક્ષઇપને ધારણુ કરે છે; ત્યાંથી દક્ષિણ તરફ ગતિ કરનાર—દક્ષિણાયનનાં છ માસનાં ઇપ લે છે, તે માસથી પિતૃલોકમાં જય છે. ત્યાંથી ચંદ્રલોકને મેળવે છે. તે ચંદ્રની સાથે એકઇપ બનીને સોમ-અન્ન બને છે. હવે જેમ દેવો ચંદ્રનાં ભક્ષણુ કરે છે, તેર્થી તે ચંદ્ર પૂરાય છે અને હણ્યાય છે, એજ રીતે દેવો એ સોમઇપ બનેલ અન્નનાં ભક્ષણુ કરે છે.

પિતૃલોકમાં રહેલા જાનીઓને જ્યારે પાછા ફરવાનું થાય છે; ત્યારે તે આકા-
શમાંથી વાયુ, વાયુમાંથી વૃષ્ટિ, વૃષ્ટિથી પૃથ્વી, પૃથ્વીમાં અન્નરૂપ બને છે. ત્યાંથી
પુરુષ દ્વારા સ્ત્રી રૂપી અર્દિતમાં આવીને જન્મ ધારણું કરે છે.

આમ જાનીજનો માટેના એજ માર્ગ છે; હેવમાર્ગ અને પિતૃમાર્ગ; આકીના
અજાનીજનો તો આ એ માર્ગાંએ જતા નથી. તે લોકો તો કોડા અને પતંગીયાંની
જેમ જન્મે છે, ભરે છે, ફરી જન્મે છે અને જન્મ ભરણુના ચક્કે ધૂમ્યા કરે છે.

પ્રજ્ઞાપતિએ રહેલા એ સર્જન-વિસર્જનની પ્રક્રિયાની સાથે નવસર્જનની પ્રક્રિયા
પણ જોડાઈ ગઈ છે. આકીના જનો માટે તો જન્મ ભરણુની ઘટના ચાલ્યા કરે છે.

૭૩

પૂર્ણતાના પગથારે

‘વારુણિ, કુવાના પગથારે ઉલા
રહીને, તું શું જોઈ રહ્યો છે ?’

‘ભગવન, આપે જેતરને પાણી
પાવાની આજા આપી; તેથી આ રેટ
શરૂ કર્યો. કુવાની અંદર રેંટના ધડા
જાય છે; તેમાં પાણી ભરાય છે, તે
ઉપર આવે છે. અને અહીં પાણી ઠલ-
વાય છે. આમ ધડામાં પાણી ભરાય
છે અને ઠલવાય છે. રેંટ તો ફર્જિઝ
કરે છે.

‘તારી વાત સાચી છે. સંસારની
ધરમાળ પણ એજ રીતે ચાલ્યા કરે
છે. વારુ, કુવામાં પાણી કયાંથી આવ્યા,
તેની તને ખખર છે ?’

‘ના ભગવન, એ વાતનો તો મને
વિચાર પણ આવ્યો નથી. હાં, કુવામાં
હોય, તો હવાડામાં આવે, પણ કુવામાંજ
પાણી ન હોય; એવું બને ખરં ?’

‘હા, દુકાળ પડે ત્યારે તો કુવાનાં
પાણી પણ સુકાઈ જય. સુકાળમાં વર-
સાદ આવે અને ધરતી રસાળ બને.
ભૂમિની અંદરનાં પાણી પણ વહેતાં
થાય. એજ રીતે તલાવ, સરૈવર,
જલાશય, સરિતા એ બધાનાં જલ
ભરાતાં રહે છે, નદીનાળાં છલકાઈ જય
છે અને કાળ આવે સુકાઈ જય છે.’

‘ભગવન, સમુદ્ર પણ જલથી
ભરેલો છે; તે કદી સુકાય ખરો કે ?’

‘સામાન્ય નિયમ એવો છે કે,
સમુદ્ર છલકાતો નથી અને સુકાતો પણ
નથી. કેટ કેટલી નદીએ સમુદ્રમાં જઈને

ઠલવાય છે; તેથી સમુદ્ર કદી છલકાતો નથી. બધી જ નદીઓનાં પાણીં તેમાં સમાધ જય છે. તેજ રીતે સૂર્યનાં પ્રખર કિરણોથી સમુદ્રનાં પાણી ગરમ થાય છે; તે બાદ બનીને વાદળો થાય છે. એ વાદળથી વૃષ્ટિ થાય છે અને તેથી ભૂમિ રસાળ બને છે.

એ સમુદ્રનાં જલ પૃથ્વીની નીચે પણ રહેતાં છે. કેટકેલી સરવાણીઓ પૃથ્વીના પેટાળમાં રહી હોય છે; તેથી તો ભૂમિ જોદવાથી પાણી મળે છે.

‘સમુદ્ર કેમ સુકાતો નથી; એ પ્રશ્નનો એક જ ઉત્તર છે. પ્રજપતિએ સર્વ પ્રજનનોનાં સર્જન કર્યાં છે. સમુદ્રનાં સર્જન કરનાર પણ તેજ છે. તેની ધર્યા છે, તે પ્રજપતિનું વ્રત છે; તેને કારણે સમુદ્ર જગ્યાથી ભરેલો રહે છે.

જેવો આ સમુદ્ર છે, તેવો જ એક મહાન સમુદ્ર જીંચે આકાશમાં રહેલો છે; તેનો કોઈ છેડો નથી, અંત નથી. આ પાર કે પેલી પાર એવી કોઈ ભર્યાદી નથી. એ પારાવાર છે, એ અપરિમિત છે.’

‘ભગવન, એ સમુદ્ર અને આ સમુદ્રની સરખામણી થઈ શકે ખરી કે?’

‘જરૂર, ઉપરનો સમુદ્ર પૂર્ણ છે, તેને કારણે નાચેનો સમુદ્ર પણ પૂર્ણ છે. એ પૂર્ણ સમુદ્રમાંથી આ પૂર્ણ સમુદ્ર ઉલેચાય છે.

‘ભગવન, પ્રજપતિના સર્જનની સાથે સમુદ્રનો સંબંધ ખરો કે?’

‘છ જ ને, એ સર્જનની વેળાએ જ્યારે કશું જ ન હતું. ત્યારે સમુદ્ર તો હતો જ. એ સરળ અને તરળ સૂક્ષ્મ રૂપે રહેલ સલિલજ હતું ને?’

‘એ પૂર્ણરૂપ હતું, તેથી પ્રજપતિનું પ્રજનન-સર્જન થયું છે, તે પણ પૂર્ણ રૂપ છે. પૂર્ણમાંથી જ પૂર્ણનાં સર્જન થાય છે. એજ પ્રજપતિનો યજા છે.

પ્રજપતિએ પ્રજનનોને એજ ઉપરેશ આપ્યો છે. તમે દેવોને હવિ આપો, તે તમને સિદ્ધિ આપો. તમે તેનાં યજન કરે; તે તમારાં ઈજ સાધે.

યજની આ પરંપરા સૌનું હિત સાધે છે. કુવામાં જે રેંટ ચાલે છે, એજ રીતે યજનું ચક્ક પણ ચાલ્યા કરે, તો પરસ્પરનાં હિત સધાય. એકે એક માનવ ઉદ્ઘાર બને, તો વિશ્વ પર સુખ અને શાંતિનું વાતાવરણ જને.

‘ભગવન, પ્રજપતિના વ્રતનું પાલન માનવ કેમ નહિ કરતો હોય?’

‘માનવના મન પર તેનો આધાર છે. મન ચંચળ અને, લોલ અને લાલચને વશ થાય, તો તે મન વિકૃત બને છે. તે અંગત સ્વાર્થ સાધવામાં પડી જય છે. માનવ માનવ મટી દાનવ બને છે. એ પોતે પાપમાં પડે છે અને ઘીનને પાડે છે.

‘એ મન પર વિકાર ન જાઓ, તે માટે શું કરવું જોઈએ?’

‘માનવના ચિત્તમાં સાચી સમજણું જાઓ. તેની ભાવના શુદ્ધ બને, ત્યારે તેને આ વાત સમજવામાં આવે છે કે; પ્રજપતિએ પોતે સર્જન કર્યાં; તે પહેલાં તેમણે

પૂર્ણતાના પગથારે

તપ કર્યાં, પરિઅમ કર્યો, અને તેને કારણે સધળા સંસારનાં સર્જન કર્યાં છે. એ પ્રજનપતિ પિતા છે, એજ પ્રજનપતિ પુત્ર છે. પ્રજનપતિ જ સર્વ કાંઈ છે. એ પ્રજનપતિ બનીને હું પણ તપ કર્દાં, અમ કર્દાં અને પ્રજનનાં સર્જન કર્દાં.’

કુવાના પગથારે ઉભો રહીને તું જેતરમાં પાણી સીંચી રહ્યો છે, એજ રીતે માનવ પૂર્ણતાના પગથારે ઉભા રહીને હિતનાં કાર્ય કરી રહ્યો છે. તેના મન પર એ સંસ્કાર પડે છે. તે અંગત સ્વાર્થ છોડીને ધીજનાં હિત સાધે છે. જે સમાજમાં તે રહેલો છે, તે સમાજની સેવા કરવા તે તૈયાર થાય છે, જે રાષ્ટ્રમાં તેનો જન્મ થયો છે; તે રાષ્ટ્રના કલ્યાણ માટે તે પોતાનું બલિદાન આપવા તૈયાર થાય છે. તેના મન પરના વિકારો દૂર થાય છે; તે માનવ મહા માનવ બની જય છે. તેના મનનાં બંધનો છૂટી જય છે, તે ઉદાર અને પરોપકારનાં કાર્યો કરે છે.

‘ભગવન, માનવ સમાજનાં અને રાષ્ટ્રનાં કાર્યો કરે; તે માટેના ઉપાયો આપણા ઋષિમુનિઓએ બતાવ્યા હશે ખરા ને?’

‘જરૂર, પ્રજનપતિએ પોતાની જતનું વિસર્જન કરાને, પ્રજનજનોનાં સર્જન કર્યાં છે, એ બાબત સમજય; તો માનવ હિતનાં કાર્ય કરવા પ્રેરાય. પિતાએ આદરેલાં કાર્ય પુત્ર પુરાં કરે; એમજ પરમ પિતાએ સર્જનનાં કાર્ય ચાલુ કરીને તેને આગળ વધારવાની પ્રેરણા માનવને આપી છે.’

આ ભાવનાનેજ યજનું નામ આપવામાં આવ્યું છે યજનાં કાર્ય કરી, માનવી પોતાનું ધર્ષિ અને હિત સાધે છે. પોતાનું હિત કરવું, પોતાનું ધર્ષિ સાધવું, એ તો માનવનું કર્તાવ્ય છે. જે આ કર્તાવ્ય કરતો નથી; તેના મન પર પ્રમાદ જગે છે. તેને અમ કરવો ગમતો નથી; તપ કરવાં રૂચતાં નથી. અમ કરતાં કરતાંજ માનવને અમનું રહેસ્ય સમજય છે. અમથી જ તેની શક્તિ ડેળવાય છે. જેણે અમ કર્યો; તેને સેવા કરવાનું મન થાય છે. મન પરના વિકારો શાન્ત થાય છે. તે માનવ પોતાનું હિત કરે છે અને સમાજનું હિત પણ કરે છે. સમાજનું અને રાષ્ટ્રનું હિત સાધવું તેને યજ કલ્યો છે. આ યજને ધર્ષિ કહી છે. પ્રજનપતિએ પક્ષ પક્ષની ધર્ષિ કરી અને પોતાની ક્ષીણ શક્તિને પાઢી મેળવી લીધી. એજ પ્રજનપતિએ ઋતુ ઋતુના યજ શરૂ કર્યા. ઋતુ ઋતુની સંઘિકાળે કાર્યો કરવાની પ્રેરણા તેથી મળતી રહે છે.

એજ પ્રજનપતિને વર્ષ-સંવત્સરનું રૂપ આપીને, ઋષિમુનિઓએ યજની ભાવનાનો વિસ્તાર સાધ્યો. તેને અનુસરતાં અભજાની જણાવે છે કે :

‘તે આત્માએ લોકોનાં સર્જન કર્યાં; તેમણે દેવોને રહેવા માટે જોાનાં સર્જન કર્યાં; પણ ત્યાં દેવોને અનુદ્રળ લાગ્યું નહિ. આત્માએ કૃથિ અશ્વનાં સર્જન કર્યાં, ત્યાં પણ અનુદ્રળ પડ્યું નહિ; પણ તો તેણે દેવોને માટે પુરીનાં સર્જન કર્યાં; તેમાં દેવોએ નિવાસ કર્યો.’

૧ આ શરીર છે, તેજ આ પુરી છે, તેમાં આત્મા નિવાસ કરે છે, માટે તે પુરુષ ગણ્યાય છે. જો અને અશ્વનાં સર્જન પણ એ પુરુષ માટે થયાં હતાં, તે માટે જો અને અશ્વ પુરુષનાં નિકટનાં સાથી છે; તેનાં અંતર્ગત સાધન છે. તેની અંદર રહેલાં સાધન છે. જો છે, તે બુદ્ધિ છે. અશ્વ છે, તે પ્રાણ છે. બુદ્ધિ અને પ્રાણના વિકાસની સાથે સાથે માનવનો વિકાસ પણ થતો રહે છે. બુદ્ધિને અભિયળ અને પ્રાણને ક્ષત્રયળ ગણ્યીને; તેનો વિકાસ સાધે તો માનવ પોતાનાં હિતની સાથે સાથે સમાજ અને રાષ્ટ્રનાં હિત સાધે.

એ ઋષિઓએ અશ્વમાં પ્રજ્ઞપતિનાં દર્શન કર્યાં છે. તેની ઉત્પત્તિ વિશાળ સમુદ્રમાંથી થતી જોઈ છે. તેને વરુણ ઇપે જોયો છે. ઊંચા આકાશમાં રહેલ સવિતાના ઇપે ઉત્પન્ન થતો જોયો છે. અમ્રિ અને ઈન્દ્ર ઇપે ગણ્ય તેને જોયો છે.

અભિવાદીઓ અશ્વને પ્રતિષ્ઠા પામતા રાષ્ટ્રના ઇપે જુઓ છે. એ રાષ્ટ્રના રક્ષણ માટે અભિ અને ક્ષત્ર, બુદ્ધિ અને બળ, ઓઝ અને તેજ એ પ્રકારની શક્તિઓ સાધવા માટે બ્યક્તિ બ્યક્તિનો સંગ્રહ કરવા; જનસમૃહ-જનતાને એકદી કરવા, સમાજનાં વિવિધ અંગોને જોડવા અને રાષ્ટ્રની તાકાત વધારવા માટેના પ્રયત્નોને યાગની તુલના આપી છે.

અશ્વને રાષ્ટ્રની પ્રતિભા બનાવી અશ્વમેધને રાષ્ટ્રસેવાની ઉપમા આપી છે. રાષ્ટ્રનો નાશ કરતી નાષ્ટવૃત્તિને શ્વાની ઉપમા આપી; અશ્વનાં રક્ષણ કરવાની પવિત્ર ભાવના કેળવી છે. અહીં શ્વા અને અશ્વ શાખણની વ્યાઘ્યા કરતાં, કવિની પ્રતિભાનાં પણ દર્શન કરવાની લીધાં છે. માનોને કે શ્વા આવતીકાળ છે, અશ્વ તો નિત્ય નિરંતર છે, તેનાં રક્ષણ કરવાં જોઈએ.

એક ઋષિને અશ્વની ઉત્પત્તિનાં દર્શન થાય છે અને તેનાં રહસ્ય તે ઉકેલે છે :

૨ : હાં, પુરાકાળમાં અશ્વપતિની આંખ-અદ્ધિ સર્જી ગઈ અને તે બહાર ખરી પડી; એજ અશ્વઇપે પેદા થઈ. આમ અશ્વયત્ર સર્જી ગઈ; તે તો અશ્વને પેદા થવાનું ગણ્યાયું; અશ્વનું અશ્વત્વ ગણ્યાયું.

‘હવે હેવોએ અશ્વમેધ નામનો યજ કરીને, તે આંખને પાછી ધરી દીધી. આ ને કારણે જે કોઈ અશ્વમેધથી યજન કરે છે, તે પ્રજ્ઞપતિને પૂર્ણ બનાવે છે. કોઈપણ કાર્ય અધુરું રહ્યું હોય; તેને પૂર્ણ કરવાનું સાધન અશ્વમેધ યાગ છે, તે પ્રાયશ્રિતના ઇપે, સર્વના લેપજિપે સર્વનું સંધાન કરે છે.

પૂર્ણતાના પગથારે

‘એથી તો હેવો બધાં પાપ તરી ગયા, અહુહત્યાને તરી ગયા. સાચેજ, જે અશ્વમેધથી યજન કરે છે, તે બધા પાપને તરી જય છે. અહુહત્યાને તરી જય છે. તેના રહસ્યને જે જણે છે, તે પણ તરી જય છે.’

અશ્વમેધનું રહસ્ય ખોલતા આ ઋષિ યજની થોડી વિધિઓ સૂચવે છે :

૧. જ્યારે અશ્વમેધમાં હવનની ઋચા હોતા ભણે, ત્યારે સવનની સ્તુતિ ઉદ્ગાતા કરે છે : સ્તુતિની શરૂઆત પવસ્વ વાજસાતયે બલ મેળવવા પવિત્ર થાઓ. આ સ્તુતિનો છંદ અનુષ્ટુપ છે; ત્રણ અનુષ્ટુપમાં ચાર ગાયત્રી છંદ થાય છે. કારણુકે ગાયત્રીનાં ત્રણ ચરણ છે. તેનું રહસ્ય આ છે : ત્રણ પગે ઉલો રહે છે ને ચાર પગે હોડવા લાગે છે.

‘છંદોમાં અનુષ્ટુપ પરમ સીમા છે, સ્તુતિઓનાં સ્તોમગાનમાં ચતુષ્ટોમ પરમ સ્થાન છે, યજોમાં ત્રિરાત્ર અને પશુઓમાં અશ્વ પરમ-ઉત્તમ છે.’

અશ્વમેધ યાગની તૈયારી માટે વર્ષની ભર્યાદી છે; પરંતુ અશ્વમેધના યજનો ઉત્સવ વિધિ તો ત્રણ દ્વિત્સ-ત્રિરાત્ર ગણ્યાય છે. એ રીતે અહીં અશ્વમેધની વિધિ સાથે અશ્વની તુલના કરી છે. ખીજન ઋષિઓ યજને આવકાર આપતાં, વેદવાણી-મંત્રોનું દર્શાન કરે છે :

‘અમારા યજમાં અશ્વને બાંધવાની આ રશના-હોરી છે. સર્જનના વેળાએ રશરુ કરેલા ઋતને ફેલાવનારી એ રશના છે. પ્રજ્ઞપતિ જેવા કુશળ કવિઓએ જુદી જુદી ભૂમિકાઓમાં તે રશનાને ફેલાવી છે. સોમરસનાં સવન કરતાં હેવોએ તે રશનાને અહણ કરી હતી.

તે રશનાથી અશ્વને ઘોધતાં, આ ઋષિઓએ તેનો ભહિમા ગાયો છે :

‘હે અશ્વ, તું અભિધા છે, ભુવન-લોક છે, યંતા છે. ધર્તા છે. તારા હિતને માટે અમે યજ શરૂ કરો છે, તેના હેવ અભિન વૈશ્વાનર છે, જે સર્વમાં ફેલાયેલા છે.

ચાર પગાડં પશુ-ધોડા તો એક પ્રતીક છે; તેમાં દ્વિબ્યતાનો આરોપ કરે છે.

૩. ‘હે અશ્વ, બધા હેવો અને પ્રજ્ઞપતિને માટે તને સ્વયંગામી બનાવું છું. તે દેવોના સ્વરૂપને તું મેળવી લે. હે અહ્મા, યજમાં આવતા પ્રજ્ઞપતિ અને દેવોના ઉપયોગમાં આવે, તે રીતે અશ્વને હું બાંધું છું; તેથી અમે યજનાં સર્વકાર્યો સારી રીતે સિદ્ધ સક્ષળ કરી લઈએ. હે અધ્વર્યું, હેવો અને પ્રજ્ઞપતિને માટે તમે અશ્વને બાંધો, જેથી યજને સારીરીતે પૂર્ણ કરીએ’

જલાશયનાં જલથી અશ્વને સ્નાન કરાવતાં, ઋષિઓ મંત્ર ભણે છે :

‘હે અશ્વ, તું પ્રજ્ઞપતિને માટે જોડાયેલ છે, તારં પવિત્ર જલથી પ્રોક્ષણ કરં છું. હેવ આને અભિ માટે તું જોડાયેલ છે, તારં પ્રોક્ષણ કરં છું.

૧. તૈ. સં. ૫, ૪, ૧૨. ૨. મૈ. સં. ૩, ૧૨, ૧, વા. સં. ૨૨, ૨ તૈ. સં. ૪. ૧, ૨
૩. વા. સં. ૨૨. ૪. મૈ. સં. ૧૨, ૧

‘સાચેજ, આ વેગવાળા—અર્વા ધોડાને જે મારવાની ઘણા કરે છે, તેને તો દેવ વરુણુ મારી નાખે છે. જે મારનાર છે, તે શા ભરી પરવાર્યો છે; તેથી દૂર કરાયો છે.’

અહિં અશ્વને હિંયર્પ આપવામાં આવ્યું છે. તેનો સંબંધ પ્રજનપતિની સાથે છે, તેથી પ્રજનપતિનાં વીર્ય અને સામર્થ્ય તેને મળે છે; ધન્દ અને અમ્રિતનાં ઓઝ તેમજ તેજ મળે છે. વિશ્વહેવેનાં યશ અને પ્રતિષ્ઠા મળે છે.

અશ્વનો સંબંધ વરુણુની સાથે છે, તેથી તે દેવ તેનું રક્ષણુ કરે છે. અશ્વને હણુનાર શા—કુતર્દ કોઈ ચાર પગાડ પ્રાણી નથી. આ શાનને તો ચાર આંખ છે, પણ તેની અંદર અહેખાદ ભરેલી છે. રાષ્ટ્રના હિતમાં તે દ્વારા કરે છે. રાષ્ટ્રનો તે શત્રુ બને છે. તે રાષ્ટ્રનો નાશ કરવા વરુણુ સાથેનો અશ્વનો સંબંધ ધણો જૂનો છે, તે વિષે ઋષિ જણાવે છે :

‘૧ ‘પહેલાં પ્રજનપતિએ વરુણુને રાજ કરવા યજ્ઞ કર્યો; પ્રજનપતિએ વરુણુને અશ્વ આપ્યો. તે અશ્વ વરુણુની પાસે નહીં રહેતાં પ્રજનપતિની પાસે પાછો આવતો રહ્યો; તેનો સ્વીકાર કર્યો; તેથી પ્રજનપતિ રોગથો પીડાવા લાગ્યા. વરુણુને રાજ કરવા પ્રજનપતિએ યાગ કર્યો; તેથી તે વરુણુના પાશથી છૂટી ગયા. સાચેજ, જે અશ્વને પકડે છે, તેને વરુણુ પકડે છે; કારણુંકે અશ્વ એ વરુણુનો ભાગધેય છે. જે વરુણુને રાજ રાખવા યજ્ઞ કરે છે; તે વરુણુને ચાર કોડીયામાં તૈયાર કરેલ પુરોડાશની આહૃતિ આપે છે. કારણુંકે અશ્વને ચાર પાદ છે. વરુણુના પાશથી છોડાવવા માટે અશ્વને સ્નાન કરાવે છે; કારણુંકે જલાશયમાં વરુણ રહે છે, એ રીતે તે વરુણુનાં યજન કરે છે.’

પ્રજનપતિ સર્જનનું કાર્ય કરે છે, ત્યારે વરુણ ઋતનો દેવ છે. સમાજ અને રાષ્ટ્રના નીતિ નિયમો સાચવવાનું કાર્ય વરુણનું છે; તેને કારણે અશ્વને રાષ્ટ્રનું પ્રતીક ગણુંતાં, વરુણુનાં ઋત—નીતિનિયમોનું પાલન જરૂરી બને છે. જેમ રાષ્ટ્ર અને નાષ્ટ વિરોધી ગુણું છે, એમજ અશ્વ અને શા વિરોધી ગુણું બને છે; એ વિરોધનો નાશ કરવા વરુણ સદા તત્પર રહે છે.

આ ઋષિઓ અશ્વનો ભણિભા ગાતાં, તેના વિવિધ નામ બતાવે છે :

૨ ‘હે અશ્વ, ભાતા પૃથ્વીના સંબંધે તું વિલુ—આપક છે, પિતા સ્વર્ગના સંબંધે પ્રલુ—પ્રલાવશાળી છે. તું અશ્વ છે, હૃદ છે, અત્ય છે, ભય છે, અર્વા છે, સમિ છે, વાજ છે, વૃપા છે, નૃમણુ છે, યયુ નામે છે. શિશુ નામે છે.’

૧. તૈ. સં. ૨, ૪, ૧૨

૨. વા. સં. ૨૨, ૧૯ તૈ. સં. ૭, ૧. ૧૨ કા. સં. ૫, ૩૧, ૩, મૈ. સં. ૧૨, ૪

આવા પ્રતાપી અશ્વનો ભહિમા ગાઈને, એક વર્ષ સુધી તેને છૂટો મુકવામાં આવે છે; ત્યારે તેનાં રક્ષણુ કરવા અંગરક્ષકોં નીમવામાં આવે છે. તેના એ અંગરક્ષકોં આદિત્ય જ્યેવા પ્રતાપી અને શરવાર બની, તેનાં રક્ષણુ કરેલા.

મૂર્તિમાં કે પ્રતિમામાં પ્રાણુની પ્રતિષ્ઠા કરતાં; તેનામાં દિવ્યશક્તિ જોગે છે; એજ રીતે અશ્વમાં દેવનો ભહિમા ગાતાં; અશ્વ રાષ્ટ્રની પ્રતિમા બની રહે છે. એમાં હૈવી શક્તિ જોગે છે. એ વિષે પ્રાચીન ઝડપિ જણાવે છે :

૧ ‘અમે અંગનો ભહિમા ગાવા તૈયાર થયા છીએ; પરંતુ તેથી મિત્ર વગેરે દેવો અમારી પર માટું ન લગાડે. આ દેવો મિત્ર અને વરુણ, અર્યમા અને આયુ, ધન્દ અને ઋલુક્ષા-પ્રભુપતિ જણે છે કે, ‘અશ્વ અનેક દેવોનાં સ્વરૂપ લાધને ઉત્પન્ન થયો છે, તે વાળું છે અને સમિ છે. અમારા અશ્વમેધ યજમાં અમે ઋત્વિને તે મહાનુભાવ અશ્વનાં સામર્થ્ય બતાવી રહ્યા છીએ.’

એ રીતે ક્ષમા માંગીને અશ્વનાં પરાક્રમ ગાઈ, તેની ઉત્પત્તિ બતાવે છે :

૨ ‘હે અર્વાન, તારા જન્મ વિષે વિવિધ સ્તુતિ કરાય એમ છે. હાં, સૌથી પહેલાં તારો જન્મ વિશાળ સમુદ્રમાંથી થયો છે. અંતરિક્ષમાં રહેલા અને બધી કામનાઓ પુરી કરતા મેધરાજથી તારો જન્મ થયો છે. જન્મ થતાંની સાથેજ તેં મહાન નાદ કર્યો હતો. તારાં એ પડખાં વેગીલા શ્યેન પક્ષીના જેવાં છે અને આગલા એ ચરણ તો હરણુ જેવા છે.

‘હે વસુદેવો, વિશ્વકર્મા સૂર્ય પાસેથી તમે અશ્વનાં ઘડતર કર્યાં છે, નિયામક અભિએ તેને નિયમન આપ્યાં છે. ત્રિત વાયુએ તેને રથમાં જોડ્યો છે; ધન્દુ તેની પર સૌ પહેલાં દ્વોડેસ્વાર થયો છે. ગંધર્વ સોમે તેની રશના પકડી છે.’

યમ વગેરે દેવો અશ્વથી જૂદા નથી. અશ્વ પોતેજ છે; એ રીતે તેની સ્તુતિ છે :

‘હે અર્વાનુ, તું પોતે યમ-નિયામક અભિન છે. તું પોતે ત્રિત વાયુ છે, જે રહેસ્યભરેલાં વ્રતથી પરોપકાર કરે છે. તારો સંબંધ સોમની સાથે થયેલો છે. તારાં બંધન તો ત્રણ પ્રકારનાં છે : ઉત્પત્તિમાં વસુએ, ઘડતરમાં આદિત્ય અને સ્થાનમાં સ્વર્ગાની પક્ષતિએ.

‘સાચેજ, તારાં આ બંધનો કે જન્મના સંબંધો તો ત્રણ ત્રણ પ્રકારે ઘૌસ-સ્વર્ગ, અંતરિક્ષનાં જલ અને અનંત સમુદ્રાપે રહેલાં છે. હે અર્વાનુ, તું પોતેજ વરુણ બનીને અમારાં પાપને છેદી નાએ, કારણુકે તારા જન્મ સર્વ શ્રેષ્ઠ છે, એમ કહે છે.

અશ્વમેધના અશ્વને છૂટો મુક્તાં, જે સવારી નીકળે છે, તેનું વર્ણન કરે છે :

‘હે અવન, તું સુકત બનીને જ્યારે વિવિધ પ્રદેશોમાં વિચરે છે, ત્યારે તો સાધન સામગ્રીથી સજજ થએલ એક રથ હાંકવામાં આવે છે. તેની પાછળ વીર પુરુષોનો એક સમૂહ રક્ષણુ કરવા ભાટે સાવધાન હોય છે. તેની પાછળ પાછળ સમૃદ્ધિઓ. બતાવતાં ગોધણુ ચાલતાં હોય છે. તેની પાછળ ગીતો ગાતી સુંદર કન્યાઓ ચાલતી હોય છે. તેની ચાલને અનુસરતા બીજા ધણુા ઘોડા ચાલતા હોય છે. યજ કરતા ઝાલિનો અને યજમાં આવેલા દેવો તારાં વીયં સામર્થ્યની લુલના કરીને પ્રસન્ન થાય છે.

‘સર્વશીતે શાણુગારેલ અશ્વ શોલી રહ્યો છે. તેના વેગ મનની ગતિ પ્રમાણે વધેલા છે, તે નેતાં તો ઈન્દ્રનાં પરાક્રમો પણ ઉત્તરતાં લાગે. તેને માટે તૈયાર કરેલ યજમાં દેવો પણ આહુતિઓ લેવા આવી પહોંચે છે. જે દેવરાજ ઈન્દ્ર સૌ પહેલાં અશ્વ પર ઘોડેસ્વાર થયા હતા, તેપણું આ યજમાં આવી પહોંચે છે.

અશ્વ અને અશ્વમેધનો એ વિશેષ ભહિમા સાંભળીને અલ્લવાઈઓ એવી એક ધારણુા સેવી રહ્યા છે કે, બીજા યજોમાં રહેલી વિધિઓ સામાન્ય પ્રકારની છે; પરંતુ અશ્વમેધ એક સામાન્ય વિધિયજ નથી રહેતો. તેની સાથે એક વિશેષ પ્રકારની ઉપાસના-ભાવના રહેલી છે. એકાદ વ્યક્તિની કામના પુરતો યાગતો. સાથ સહકારે વિના પણ પૂરો કરી શકાય. જનતાના સાથ સહકાર વિના, પ્રજાજનોના સંગઠન વિના કે રાષ્ટ્રના આશ્રય વિના અશ્વમેધ યાગ થધ શકતો નથી. તે સાથે એ કોઈ રાજી કે મહારાજની અંગત સંપત્તિ કે સમૃદ્ધિ પૂરતાજ મર્યાદિત નથી બનતો. જેણે સર્વભૂમિપર પોતાની મહત્ત્વા સ્થાપો હોય, જેણે પરોપકારનાં કાર્યો કરી, જનતા-જનાર્દનની સેવા કરી હોય, એવો ઉદ્દાર્યરિત રાષ્ટ્ર પુરુષ આ યજનો પ્રારંભ કરે છે અને સૌના સાથ સહકાર સાધી પૂર્ણતા મેળવે છે.

અશ્વમેધ યજમાં હું જનતાનો. સંગ્રહ કરીશ, અર્થાત આ રયજમાં જે જે પ્રકારના જનોની સેવા લેવી પડશો, તે પ્રકારના સર્વજનોના સાથ સહકાર મળી રહે એ ભાવનાથી હું શરૂઆતમાં સાંશ્રહણીનામે ઈષ્ટિનાં યજન કરીશ; જેમાં સર્વનો સંગ્રહ હોય. આ રીતે યજની શરૂઆત કરે છે.

‘અશ્વને બાંધવા બાર અરતિન (હાથ) તું દોરડું-રશના જેધાએ. તેનું કારણ આ છે. વર્ષનાં ભાસ તો બાર છે. તે રીતે બાર ભાસને બાંધે છે. જ્યાં યજ કરવાનો છે, તે તો પુણ્ય પ્રદેશ હોય, જેથી પુણ્ય યશ મળે. યજમાને સારી રીતે વ્રત નિયમ પાળી, પવિત્ર થવાનું છે.

૧. ઝ. સં. ૧, ૧૯૩, લ. ૯

૨. તૈ. આ ૩, લ. ૧

પૂર્ણતાના પગથારે

અશ્વને હેવો માટે અને પ્રજલપતિ માટે બાંધવાનો છે. તેને માટે યજના અહ્સાની આજ્ઞા લેવાની છે. તે સંવ્ર્ત કર્મનો સાક્ષી છે. તેની આજ્ઞા લીધા વિના, જે, અશ્વને બાંધો. તો યજ છિનભિન્ન થધ જ્ય, એટલા માટે મંત્રમાં જણુાંયું છે.

‘હે અહ્સા, હેવાને માટે અને પ્રજલપતિને માટે અશ્વ મેધ્ય છે અર્થાત् યાગને યોગ્ય છે, પવિત્ર છે, માટે તેને હું બાંધું છું, તેથી અમે સમૃદ્ધ બનીએ.

‘અહીં જે અહ્સા છે, તે પોતે અહ્સ છે, અર્થાત્ પોતાની ઝુદ્ધિને રાષ્ટ્રની સેવામાં, પરોપકારમાં જોડનાર પ્રજલનો થોડા હોય છે; તે ઝુદ્ધિજીવી હોય; પરંતુ તેમનો ઉપયોગ રાષ્ટ્રના હિતમાં કરવા માટે, તેમને આદર સત્કારથી ઓલાવવા જોઈએ અને તેમના સાથ સહકારથી કાર્ય કરવાં જોઈએ.

‘આ રશના અશ્વને બાંધવાનું દોરડું ઝડત-યજનું બંધન છે. તે બાર હાથની રશનાને એક હાથની ગાંઠ હોવી જોઇએ. તેનું રહસ્ય આ છે ;

જે સંવત્સર-વર્ષ છે, તે તો ઝડતાંચામાં ઝડપલ ઉત્તમ છે અને જે તેરમો અધિક માસ છે; તે તો વિષ્ટપ-એઠક છે. એજ રીતે અશ્વમેધ યજ છે, તે સર્વ યજોમાં ઝડપલ-એઠક છે; માટે તે વિષ્ટપ એઠકના ઇપે છે.

‘મંત્રમાં જણુાંયા પ્રમાણે હેવ વસ્તું શ્વા-કુતરાને મારી નાંખે છે, જેને ચાર આંખ હોય.’ હવે ચાર આંખવાળો કુતરો ક્યાંથી હોય ? એથી જે કોઈ શત્રુ હોય, તેને ચાર આંખ હોય. શત્રુ પોતાના ગુપ્તચર દારા માહિતી મેળવે છે. આવા શત્રુઓ રાષ્ટ્રની સેવા કરતા નથી; માટે તેમને નાષ્ટ કર્યા છે; તેમનો નાશ કર્યા પછી રાષ્ટ્રની સમૃદ્ધિ વધે છે.

જલાશયમાં અશ્વને ઉલો રાખો, ચાર ઝડતિને મંત્ર ભણીને જલ છાંટે છે; તેથી ચારેય દિશાઓનાં રક્ષણુ કરવામાં છે. અહીં અધ્વર્યું પૂર્વ દિશામાં ઉલો રહે; તેનો સાથે સો રાજપુત્રો જોડાય છે. અહીં રાષ્ટ્રના રક્ષણમાં મુખ્ય કાર્ય અધ્વર્યું કરે છે; રાજપુત્રો ક્ષત્રખલ ધારેણુ કરે છે. આમ અહ્સ અને ક્ષત્ર બંને રાષ્ટ્રના ઇપે માનેલ અશ્વનાં રક્ષણુ કરે છે. એજરીતે અહ્સ દક્ષિણ દિશામાં ઉલો રહે; તેની સાથે સો રાજવંશી પુરુષો હોય, હોતા પશ્ચિમદિશામાં હોય, તેની સાથે સો સારથિઓ અને મુખ્યિઓ હોય, તેમજ ઉદ્ગાતા ઉત્તરદિશામાં હોય, તેની સાથે સો ક્ષત્રા-વૈશ્યો અને કોશકાર હોય.

અહીં અધ્વર્યું, અહ્સા, હોતા અને અધ્વર્યું એ અહ્સખલ છે, તે સાથે રહેલા રાજપુત્રો, રાજપુતુષો વગેરે ક્ષત્રખલ છે, તે બંનેના સાથ સહકારથી રાષ્ટ્રનું ઉત્થાન થાય છે. રાષ્ટ્રની પ્રતિક્રિયા વધારવામાં તેમના સાથ ઉપયોગી છે. તે સાથે અન્ય પ્રજલનોના સાથસહકારની ભાવના પણ સેવવામાં આવી છે.

અશ્વમેધ યાગની શરૂઆત કરી. જનતા જનાર્દનની સેવા કરવા માટે સર્વનાં હિત સાધવા માટે આ પુણ્યકાળની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી છે, એ માટે અશ્વની પ્રતિષ્ઠા કરી; તેનો દેવરૂપે ભહિમા ગાયે. તેના રક્ષણ માટે આશાપાલ-દિશાઓનાં રક્ષણ કરનાર અંગરક્ષકો તૈયાર થયા. હવે એમાં કોઈ વિધન ન નાખે, તે જોવાનું છે. કોઈ શત્રુ ઉલો થાય અને રાજ્યના રક્ષણમાં વિધાત કરે, તે માટે સાવચેતીનાં પગલાં લેવાં જોઈએ; એ વિષે આ અલ્લવાદી પોતાની વિચારણા રજૂ કરે છે :

અશ્વમેધની શરૂઆત કરી, જનતાનો સંશોધ કર્યો, પ્રભજનોના સાથ સહકાર લીધા, ઋત્વિજ્ઞને પ્રસન્ન કર્યાં; પણ સાધન સામની વપરાવવા લાગ્યાં, ધન ખર્ચવા લાગ્યાં. એમજ જે રાજ્યના હિતનાં કાર્યો શરૂ કરો, તો ધણાં ધન ખર્ચાવવા લાગે; ભંડાર ખાલી થવા લાગે. ધનનો ખર્ચ કર્યા વિના, તો આગળ ચાલે નહિ. હવે શું કરવું જોઈએ, તે ઉપાય બતાવતાં અલ્લવાદી જણાવે છે :

૧. ‘જ્યારે રાજ્યપુરુષ અશ્વમેધ યાગની શરૂઆત કરે છે, ત્યારે તેના રાજ્યની શ્રી અને સંપત્તિ તો ખર્ચાઈ જય છે, ચાલી જય છે, હવે જ્યારે કોઈ રાજ્ય-પુરુષ શ્રી-સંપત્તિ મેળવવા દર્શિતો હોય છે, ત્યારે તેને માટે વીણુા વગાડવામાં આવે છે. એ માટે વીણુા ગાનારા એ આલણું આખ્યા વર્ષ માટે વીણુા ગાતા રહે છે. આ વીણુા છે, એ તો માનોને કે શ્રી-સંપત્તિનું ઇપ છે, તેથી તે બંને રાજ્ય-પુરુષમાં શ્રી-સંપત્તિને ધારણ કરે છે.

અહીં કેટલાક વ્યવહારજનો વિચારણા રજૂ કરે છે : જે એ આલણું વીણુા વગાડતા રહેશે, તો રાજ્યમાં જે ક્ષત્રબ્લલ છે, તે પ્રચારના કાર્યથી આધું રહેશે. તેનું કારણ છે ; જે આલણું છે, તે તો અલ્લ-બુદ્ધિનું ઇપ ગણ્યાય છે. હવે ક્ષત્રબ્લલ અલ્લબ્લની સાથે હળશે ભળશે નહિ; અર્થાત્ બુદ્ધિજીવીનું પ્રાધાન્ય હશે, તો તે અમજૂવીને ગમશે નહિ.

હવે જે વીણુા વગાડનારા બંને રાજન્ય-રાજપુરુષો હોય, તો તેનાથી અલ્લવર્યસ આધું રહેશે; કારણું જે રાજપુરુષ છે, તે તો ક્ષત્ર-અમજૂવનનું ઇપ ગણ્યાય છે. એ રીતે અલ્લવર્યસ ક્ષત્રબ્લની સાથે ભળશે નહિ. આને માટે શું કરવું જોઈએ ? વીણુા ગાનાર એક આલણું હોય અને બીજે રાજન્ય હોય. આલણું તો સાચેજ રાજ્યનું અલ્લબ્લ છે અને રાજન્ય તો ક્ષત્રબ્લ છે. આમ અલ્લબ્લ અને ક્ષત્રબ્લ બંનેના સાથ સહકારથી રાજ્યની શ્રી-સંપત્તિ બંને રીતે મેળવી લેવાય છે.

‘આ વ્યવહાર જનો ફરીથી જણાવે છે ; આ બંને વીણુા ગાનારા દિવસ દરમિયાન ગાતા રહે, તો તેથી રાજ્યની શ્રી-સંપત્તિ નાશ પામે. કારણું જે દિવસ

છે, તે તો અલખલનું રૂપ છે. હવે જે રાજ કામના કરે; તો તે આલણું પાસેથી ધન સાધન લઈ લે; પરંતુ એમ કરવાથી તે પાપી બની જય. ખુદ્ધિજીવી પાસેથી આરોપ આવે; તે બરાઅર ન ગણ્યાય.

હવે જે બંને રાત્રિમાં ગાતા રહે, તો રાષ્ટ્રમાંથી અલ્લવર્યસ ભાગી જય, કારણું જે રાત્રિ છે, તે તો ક્ષત્રખલનું રૂપ છે. આમ અલ્લવર્યસ ક્ષત્રખળમાં ભળશે નહિ. તેનો ઉપાય શું? દિવસે આલણું ગાય અને રાત્રે રાજન્ય ગાય. આમ અલક્ષત્રના સહકારથી રાષ્ટ્રની શ્રી મેળવી લેવાય.'

આ વિચારણા રાષ્ટ્રના હિતમાં ઉપયોગી છે. આલણું રાજન્ય કોઠ જાતિ પુરતા મર્યાદિત નથી; પરંતુ રાષ્ટ્રનાં એ બલની તુલના છે. અલખલ તે ખુદ્ધિજીવીઓ અને ક્ષત્રખળ તે શ્રમજીવીઓનાં પ્રતીક છે. આ બંને પક્ષો અલગ રહે કે પરસપર કલાક કંકાસનાં અદ્વાધ જય, તો રાષ્ટ્રને તુકશાન થાય. ૧૦ ને અશ્વમેધ છે, તે રાષ્ટ્રનું જ સ્વરૂપ છે. અશ્વ આ યાગમાં મેધ્ય-મુખ્ય છે, તેને કારણે રાષ્ટ્રમાં રહેવા અશ્વનાં જે અંગરક્ષકો રક્ષણું કરવા તૈયાર થયા છે, તે રાજપુરુષોની સાથે બીજેને લોકો કલાક કરે છે. તેમના નિરોધને દૂર કરીને પણ આ રાજપુરુષોએ યજની સમાનિ સુધી અશ્વનાં રક્ષણું કરવાં જોઈએ. આમ કરવાથી તે પુરુષો રાષ્ટ્રરૂપ બનેલ અશ્વમેધની સમાનિ કરીને રાષ્ટ્રને જ સમૃદ્ધ કરે છે.

હવે જે રાજપુરુષો બીજના કલાક કંકાસના ભોગ બની, યજની સમાનિ થતાં સુધી રક્ષણું કરી શકતા નથી. તે પુરુષો તો આ યજને અધૂરા રાખીને રાષ્ટ્રની સેવાથી જ જુદા પડી જય છે. આને કારણે યજની શરૂઆતમાં આ બલાઅલનો વિચાર કરી લેવો જોઈએ.

હવે જે પુરૂપ બળથી હીન બનીને અશ્વમેધનાં યજન કરે, તેમના તે રાષ્ટ્રરૂપ અશ્વને હણુવા ધણા શત્રુઓ ભેગા થાય; એ રીતે તો તેણે શરૂ કરેલ રાષ્ટ્રરૂપ અશ્વમેધનો નાશ થધ જય. આને કારણે તો જે પુરુષો રાષ્ટ્રનાં રક્ષણું કરે, એવા ચારસો ચારસો રાષ્ટ્રપુરુષોને રોકવા જોઈએ.

અશ્વમેધ યાગની પ્રક્રિયાનાં રહ્યસ્ય ઓલતાં, અલ્લવાદી જણાવે છે. શરૂઆતમાં યજના ઋત્વિન્જેને માટે એદન પકાવે છે, જેને અલ્લૌદન કહે છે. તેમાં ધી મેળવવાનું છે. તેથી અશ્વને બાંધવાની રશનાને પાવાની છે. જે આજય ધી છે; તે તો તેજ છે, તે પ્રજાપતિનું રેતમૂ-બીજ છે. અશ્વ તો પ્રજાપતિનો ગણ્યાય છે, તેથી તેજના લેપનથી પ્રજાપતિને સમૃદ્ધ કરે છે. શોપ રહેલ ધી આજયનું લેપન કરવામાં ન આવે અને તે રશનાથી અશ્વને બાંધવામાં આવે, તો તે અશ્વ અપવિત્ર રહે અને અમેધ્ય ગણ્યાય.

—રશના દર્ભાની બનેલી છે અને દર્ભ તા પવિત્ર ગણ્યાય છે; તેથી તે અશ્વને પવિત્ર કરે છે. એ રીતે જે પવિત્ર થએલ છે, તે અશ્વને મેધ્ય-યોગ્ય ગણી, અશ્વમેધમાં લેવામાં આવે છે.

૧' પહેલાં પ્રજાપતિએ યજનાં સર્જન કર્યાં. ત્યારે તેનો ભણિમા ચાલ્યો ગયો. તેણે યજના ઋત્વિજ્ઞેમાં પ્રવેશ કર્યો. એથી જ્યારે ઋત્વિજ્ઞે અલ્લોદન જ્રમે છે, ત્યારે યજમાન તેમની પાસેથી યજઃપ્ર પ્રજાપતિના ભણિમાને મેળવી લે છે. એ અલ્લોદનમાં હિરણ્ય સેતું આપે છે. હવે ઓદન તો પ્રજાપતિનું રેતસ્ર-ખીજ છે અને હિરણ્ય પણ ખીજ છે. આમ યજમાનમાં એક રેતસ્રથી ખીલ રેતસ્રને મુક્ષ છે આ હિરણ્ય શતમાન—સો રતીભાર હોવું જોઈએ. તેથી યજમાન પુરુષ સો વર્ષનું આયુષ્ય લોગવે છે, તેમજ ઈદ્રિયોમાં સો વર્ષનું સામર્થ્ય આવે છે.

૨' પહેલાં પ્રજાપતિએ અશ્વમેધનાં સર્જન કર્યાં હતાં. ત્યારે તે યજ પ્રજાપતિની પાસેથી સરી જાઈને ધણે દૂર ચાલ્યો ગયો, તેણે દૂર દૂર દિશાઓમા પ્રવેશ કર્યો. દેવાએ ઋત્વિજ બનીને તેને બોલાવવાની ઈચ્છા કરી. તેને ઈચ્છિયોથી મેળવી લીધો. યજમાન એ રીતે ઈચ્છિથી યજન કરે છે, ત્યારે તે મેધ્ય અશ્વને મેળવે છે.

અહીં અશ્વને રાષ્ટ્રની પ્રતિમા ગણી છે. રાષ્ટ્રની સમૃદ્ધિ વધારવા માટે અશ્વમેધ કરવામાં આવે; તેમાં જનતાના સાથસહકાર મળી રહે. સધળાં પ્રજાજનો તે સેવાના કાર્યમાં લાગ લે, એ માટે પ્રચાર કરવાની જરૂર હોય.

અશ્વમેધ યાગ તો નિરાત-તણુ દિવસનો છે, પરંતુ તે માટે આખા રાષ્ટ્રને જગૃત કરવાનું છે. એ માટે અશ્વને શણુગારવામાં આવ્યો છે, તેને માટે ચારસો અંગરક્ષકો તૈયાર કર્યાં છે. જ્યાં જ્યાં એ અશ્વ જય, ત્યાં ત્યાં તેનો આદર સહકાર થાય અને રાષ્ટ્રની સેવામાં સૌ પ્રજાજનો પોતાનાં સાધન સંપત્તિનાં દાન કરે.

અશ્વ રાષ્ટ્રરિપે છે અને તેનો દિવિજય એ રાષ્ટ્રની સેવા માટે છે. કો'ક એકાદ રાજ દિવિજય માટે અશ્વમેધ યાગ કરે; તે તો સંભવે નહિ. તેમાં તો યુદ્ધ ઐલવાં પડે, તેજેવધ થાય અને યજ અધૂરો રહે. પરંતુ રાષ્ટ્રની સંપત્તિ વધારવા માટે અશ્વમેધ યાગ કરવામાં આવે છે. તે માટે અશ્વને તૈયાર કર્યો છે. તેને વિજય મળો, એ માટે ઋત્વિજ્ઞે મંત્રનાં ગાન કરી રહ્યા છે. એ રાષ્ટ્રગીત ગણ્યાય છે. તેનો લાવ આ પ્રમાણે છે.

૩' હે અલ્લન, રાષ્ટ્રમાં આલણુ-ભુદ્ધિજીવી હોય; તેનામાં અલ્લવર્યસ્ જગૃત થાએ. રાષ્ટ્રમાં રાજન્ય-અમળવી હોય; તેનામાં શૌર્ય વધો. તે કુશળ બાણુવળી અને મહારથી બનો. ધેનું-ગાય દૂધ આપનારી હો, બળદ લારવાહી હો, ધોડો

પૂર્ણતાના પગથારે

તજગતિવાળા, ધરની નારી ભાવુક હો, રથમાં એઠેલ રાષ્ટ્રપુરુષ જયશીલ હો, ચુઅા સભ્ય હો. યજમાનનો પુત્ર વીર હો.

‘અમારા રાષ્ટ્રમાં મેધ-વર્ષા જરૂર પ્રમાણે થતી રહો. અમારાં એતરોમાં ઓપદિંગો ધાન્ય અને ફળકુલના પાકથી લચી રહો. રાષ્ટ્રનાં પ્રજન્મનોનાં યોગ અને ક્ષેમ સરખી રીતે સચ્ચવાતા રહો’

અશ્વને રાષ્ટ્રનું પ્રતીક ગણીને; દિવિજય માટે તેને છૂટો મુકવામાં આવે છે. તે સમયે આ રાષ્ટ્રગીત ગાવામાં આવ્યું છે. રાષ્ટ્રની સંપત્તિ અને સમૃદ્ધિ વધારવા માટે આ યોજના પત્ર ગણી શકાય.

અશ્વ એક વર્ષ સુધી વિજય યાત્રા કરે; તેની સાથે અશ્વમેધ યાગની તૈયારીઓ કરવાની છે. ઋત્વિજ્ઞને રાત અને દિવસ હોમ હવન કરી રહ્યા છે. તેજ રીતે વીણા ગાયકો રાષ્ટ્રની ઉન્નતિ માટેનાં ગીત ગાઈ રહ્યા છે. નારીઓ, કન્યાઓ, ચારણીઓ ઉત્સવો મનાવી રહ્યાં છે.

અશ્વની સાથે સંદેશ વાહકો છે. જે પ્રહેશમાં આ મહાન ઉત્સવ થવાનો, ત્યાં જુદા જુદા પ્રહેશોનાં પ્રજન્મનો ભેગાં થાય છે. તેમનાં મનોરંજન માટે કથાવાતારીઓ, આખ્યાન પ્રવચનો ગોડવાયાં છે. તે ઉપરાંત ગામનાં અને અરણ્યનાં પશુઓ ભેગાં કરવામાં આવે છે. માનોને કે આ એક પ્રકારનું પશુ પ્રદર્શન છે. જુદી જુદી જિતનાં ઉઘે પશુઓ એકટાં કરવામાં આવ્યાં છે. આ મહેત્સવને સ્થાને એકવીસ યૂપ ઉલા કરવામાં આવ્યા છે. જે જુદાં જુદાં લાકડાંનાં બનેલા અને તેમના પર ચિત્રવિચિત્ર ધ્વજ, તોરણું, પતાકા ફરકી રહ્યાં છે.

રોજે રોજ હોમ હવન થાય છે, તેની સાથે ઋત્વિજ કથા આખ્યાન સંભળાવે છે; તેને પારિપ્લવ કહે છે, તે સાથે વીણા ગાનાર પુરાણુકથાઓ ગાય છે. પારિપ્લવ આખ્યાનની વિગત આપતાં અભવાદી જણાવે છે :

૧. ‘અશ્વમેધનો અશ્વ વિજય યાત્રા કરવા છૂટો મુક્યો હોય; ત્યારબાદ વેહીની જમણી બાજુઓ સોને મહેલ ભશિહનું આસન અધ્વર્યું પાથરે; તેની પર હોતા એસે છે, તેની જમણી બાજુઓ સોને મહેલ પીડ પર યજમાન એસે, તેની જમણી સોનેરી પીડ પર અલા અને ઉદ્ઘગાતા એસે. પ્રજન્મનો પણ ત્યાં એઠેલા છે.

અધ્વર્યું આજા કરે છે; ‘હોતા, ભૂત પ્રાણીઓ વિષે તમે કહો. આ યજમાન પાસે એ વિષેના જીંચા વિચારો રજૂ કરો. ’ એની આજા પ્રમાણે હોતા પારિપ્લવ-આખ્યાન રજૂ કરતાં ‘હાં, અધ્વર્યું’ એમ સંમતિ સૂચવે છે; ત્યારે તે ‘હાં, શરૂ કરો, હું ટેકો આપીશ’ એમ અધ્વર્યું જણાવે છે. ને હોતા શરૂ કરે છે :

‘વિવરસ્વાન-સ્ક્રૂના પુત્ર મનુ નામે રાજી હતા. તેના પ્રણાજનો મનુષ્યો હતાં તે બધાં હાલ અહીં એકેખાં છે’ એમ કહીને તે ઉપદેશ શરૂ કરે. ‘જે ઋગ્વેદાંઓ છે, તે આ ઋગ્વેદ છે,’ અહીં તે એક સ્કૃતનો પાઠ લણે. વીણુા પર ગીત ગાનારાત્યાં હાજર રહે છે; તેમને અધ્વર્યું આજા આપે છે : ‘વીણુા ગાનારાઓ, સારાં કાર્ય કરનાર પુરાણા રાજનોનાં ગાન ગાઓ.’

આ રીતે પહેલો દિવસ પૂરો થાય છે, સાંજે હવન કરે છે. ખીજા દિવસ થાય છે અને રોજનાં કાર્યક્રમ પ્રમાણે અધ્વર્યુંની સંમતિ પ્રમાણે હોતા કથા શરૂ કરે છે :

‘વિવરસ્વાન સ્ક્રૂના પુત્ર યમ નામે રાજી હતા; તેનાં પ્રણાજનો પિતૃઓ હતાં.’ ઉપર સૂચવેલા ક્રમ પ્રમાણે તે દિવસે યજુર્વેદ ગાય.

ત્રીજા દિવસની શરૂઆતમાં, ‘વરુણુ આદિત્ય નામે રાજી હતા. તેનાં પ્રણાજનો ગંધર્વો હતાં. તે દિવસે અથવાનો’ વેદ ગાય.

ચોથા દિવસે ‘વિષણુના ભક્તા સોમ રાજી હતા; તેનાં પ્રણાજનો અસરાઓ હતાં.’ તે દિવસે અંગિરાઓનો વેદ ગાય.

પાંચમે દિવસે ‘કદ્રૂનો પુત્ર અર્જુંદ રાજી હતો; તેનાં પ્રણાજનો સર્વ હતા. તે દિવસે સર્વ વિદ્યા ગાય છુંદે દિવસે ‘વિશ્વાનો પુત્ર કુષેર રાજી હતો. તેનાં પ્રણાજનો રાક્ષસો હતા. તે દિવસે દેવજન વિદ્યા ગાય.

સાતમે દિવસે ‘ધન્વાનો પુત્ર અસિત રાજી હતા..’ તે દિવસે માયા વિદ્યા ગાય.

આડમે દિવસે ‘સંમદનો પુત્ર મત્સ્ય રાજી હતો; તેનાં પ્રણાજનો જલચર હતાં’ તે દિવસે ધતિહાસ ગાય.

નવમે દિવસે વિપશ્યન (કશ્યપ)નો પુત્ર તાક્ષય રાજી હતો; તેનાં પ્રણાજનો પક્ષીઓ હતાં. તે દિવસે પુરાણ ગાય.

દશમે દિવસે ‘ધર્મ ઈશ રાજી હતો, તેનાં પ્રણાજનો દેવા હતાં.’ તે દિવસે સાપનાં ગાન કરે.

દશ દિવસ સુધીનો એક ક્રમ પૂરો થયો. કથાનો એ પ્લવ-ક્રમ દશ દશ દિવસેને આંતરે બદ્ધલતાં, વર્ષ સુધી પરિપ્લવ કથાઓ ચાલુ રહે. રોજના ક્રમ પ્રમાણે હોમ હવન થતા રહે. વીણુા ગાનની સાથે પુરાણી ગાથાઓ ગવાય. આ તો રોજે રોજનો ઉત્સવ ગણાય. સમુદ્રની ભરતીની જેમ આ પારિપ્લવ કથાઓ ચાલતી રહે.

‘આ પરિપ્લવ કથાઓમાં બધા રાજનો, બધી પ્રણાજનો, સર્વે વેહો અને દેવા, બધાં ભૂત પ્રાણીઓની વાતો આવી જય છે. આ કથાઓ સાંભળવાથી તે તે રાજ્યો અને લોકોનો યોગ-પરિચય થાય, અંશ્વર્ય-સત્તા અને પ્રતિષ્ઠા વધે. બધા વેહોની વિદ્યાઓ જણે, દેવાને રાજ રાખે, બધાં ભૂત-પ્રાણીઓમાં પ્રતિષ્ઠા મેળવે. વર્ષસુધીના

પૂણ્ઠાના પગથારે

ત્રણસો ને સાઈ દિવસો છે, તેમાં આ કથાઓ વારંવાર કહેવામાં આવે છે, તેને પરિલિખ કર્મ પ્રમાણે કૃતી કથાઓ કહે છે^૧.

પ્રજન્નનો જોગાં થાય; સાથે પશુઓ જોગાં કરવાનો પણ આ સુંદર અવસર છે. પ્રજન્નનો અને પશુઓ તો રાષ્ટ્રની સાચી સંપત્તિ છે. એ પશુઓમાં અશ્વ ઉત્તમ ગણ્યાય છે; તેની સાથે પશુઓનો સંબંધ જોડતાં, અલ્ઘવાહી જગ્યાવે છે.

^૨ પહેલાં પ્રજન્નને અશ્વમેધનાં સર્જન કર્યાં, પણ તે કોઈ કારણે પ્રજન્નની ધૂટો પડી ચાલ્યો ગયો. અદાર અદારની સંખ્યાનાં દશ પશુઓ લાવીને, તે યાગમાં જોડી હીધાં, તેથી તે યાગ ફરીથી પ્રાપ્ત થયો.

‘હવે જે અદાર અદારની સંખ્યાનાં દશ પશુઓ છે, તે તો સંવત્સર-વર્ષની પ્રતિમા છે. બાર માસ, પાંચ ઋતુઓ અને અદારમું વર્ષ પોતે. આમ અદારની સંખ્યાનાં પશુઓને એકઠાં કરે છે, તેથી યજમાન સંવત્સરની સમૃદ્ધિ મેળવે છે.

‘હવે જે વીસ યૂપ છે, તેમાં અદાર અદાર પશુઓ બાધવાનાં છે, તે યૂપોના વચ્ચા લાગમાં આરણ્ય પશુઓ આંધવાનાં છે.

પ્રજન્નને કામના કરી: બંને લોકોની સમૃદ્ધિ મેળવી લઇ. તેણે ગ્રામ્ય અને આરણ્ય બંને પ્રકારનાં પશુઓ જોયાં; તે બધાંને યૂપોની સાથે બાંધ્યાં. ગ્રામ્ય પશુઓથી આ લોક અને આરણ્ય પશુઓથી પરલોક: એમ બંને લોકોની સમૃદ્ધિ મેળવી લીધી.

પશુઓનો પરીક્ષા કરનારા લોકો પણ ત્યાં આવી પહેંચે છે. રમત, ગમતની હરીકાઢાંઓ યોજનય છે. ભલ્ઘવિદ્યા અને શાસ્ત્રવિદ્યાની પરીક્ષા પણ લેવાય છે. તે સાથે વાણીની રપ્રધાંમાં કોયડા ઉકેલવાના, અંતકડીઓ રજૂ કરવાની, પ્રહેલિકા યોજવાની. સાથે સાથે અલ્ઘવિષયક ચર્ચા વિચારણાઓ પણ ચાલે છે. એમાં ઋત્વિને ઉપરાંત ઝુદ્ધિશાળી પ્રજન્નનો પણ લાગ લઈ રહ્યા છે;

‘હોતા અને અલ્ઘા રહસ્યવાદ-અલ્ઘોદા રજૂ કરે છે. અશ્વમેધનાં યજન કરતાં, એ થાકી ગયા હોય. ઝુદ્ધિના વાદથી તે ઋત્વિને તેજ અને અલ્ઘવર્ચસ્મી વૃદ્ધિ પામે છે. મુખ્ય યૂપની જમણી બાળુએ અલ્ઘા હોય છે; કારણું અલ્ઘાનો સંબંધ ઝૂહસ્પતિની સાથે છે. તેથી તેની જમણી બાળુએ અલ્ઘવર્ચસ્મી ધગવે છે, માટે જમણા હાથે હોમહદ્વન વગેરે થાય છે.

‘મુખ્ય યૂપની ડાખી બાળુએ હોય છે, કારણું હોતાનું સ્થાન ડાખી તરફ છે. હોતાનો સંબંધ અર્જિની સાથે છે, તે તો તેજસ્વી છે. એ રીતે ડાખો હાથ તેજસ્વી છે. તેથી પરાક્રમનાં કાર્યો ડાખે હાથે થાય છે.

આ અહોદ્વ મંત્રોનાં દર્શન અનેક ઋષિ મુનિઓએ કર્યાં છે :

૧. એ કોણું છે, જે એકલો ક્ષર્યા કરે છે ? એ કોણું છે, જે કુરી કુરી જીન્મ લે છે ?
ટાઠ દૂર કરવાનું વારણુ-ઓસડ શું ? મોટામાં મોટું ઢાંકણું કર્યું ?

એ સૂર્ય છે, જે એકલો ક્ષર્યા કરે છે એ ચંદ્ર છે, જે કુરી કુરી જીન્મ લે છે.
અભિ ટાઠ દૂર કરે છે. પૃથ્વીનો મોટામાં મોટું ઢાંકણું છે.

‘પૂર્વચિત્તિ-પહેલી યાદ કઈ ગણ્યાય ? મોટી ઉંમર કઈ હેઠાય ? પિલિપ્પિલા-
કોમળ કઈ અને પિશાંગિલા-ચિત્રવિચિત્ર વરતુ કઈ ?

‘આકાશ-દ્વો એ તો પૂર્વચિત્તિ છે. અશ્વદ્વે રજૂ કરેલ રાજ્યાનું જીવન એ
શ્રેષ્ઠ ઉંમર ગણ્યાય. પૃથ્વી પિલિપ્પિલા ગણ્યાય અને રાત્રિ તો પિશાંગિલા છે.

૨. હું તમને ધરતીના છેડા વિષે પૂછું છું. ભુવન-લોકની નાલિ વિષે તમને પૂછું છું.
વીર્યવાન અશ્વના ખીજ વિષે પૂછું છું. વાણીના પરમ વ્યોમ વિષે પૂછું છું.

‘અહુવાદીઓ યજની વેહિને ધરતીનો છેડો કહે છે. તે લોકો યજને લોકની
નાલિ કહે છે. યજમાં વપરાતા સોમને વીર અશ્વનું ખીજ કહે છે. અહુ-મંત્ર તેજ
વાણીનું પરમ વ્યોમ-ઓંકારદ્વારા પ્રથમ સ્વર્ણ છે.’

ઉપરની ચર્ચા પર વિચારણા કરતાં અહુવાદી જગ્યાવે છે :

૩. જે પૂર્વચિત્તિ છે, તે તો ઘૌં છે, વૃષ્ટિ છે, તેમાં વૃષ્ટિનો લાલ મેળવે છે. એ રીતે
અશ્વનો ખૂફુફુય ગણ્યાય; એથી અશ્વ-રાજ્યની સમૃદ્ધિ મેળવે છે. પિંશાંગિલા રાત્રિ, તથી
રક્ષણું અને પિલિપ્પિલા પૃથ્વી, તથી શ્રેષ્ઠ અન્ન મળે. એકાકી તો સૂર્ય કરે, તથી
તેજ અને ચંદ્ર કુરી કુરી જીન્મે, તથી આયુ મળે. અભિન તો ટાંકનું ઓસડ, તથી
અહુવર્યસ મળે. આ લોક-પૃથ્વી મોટું આવપન, તે ઢાંકણું તો ખરું તથી લોકમાં
પ્રતિંધા મળે. સાથે ધાન્યનું આવાપ સ્થાન પણ ખરું, કારણું ભૂમિમાં ધાન્ય ઉગે છે.

‘પૃથ્વીનો છેડો યજની વેહિ છે. તથી વેહિની પ્રાપ્તિ થાય છે. ભુવનની નાલિ
યજ છે, તથી યજનો લાલ થાય છે. જે સોમ છે તે તો વીર અશ્વનું ખીજ છે,
તથી સોમયાગદ્વારે અશ્વમેધની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેજરીતે મંત્ર-અહુ છે, તે તો
વાણીનું ઉત્તમ સ્થાન ઓંકાર દ્વારા હેઠાય છે; તથા અહુવર્યસની પ્રાપ્તિ થાય.

આ પ્રકારની ચર્ચા વિચારણાઓ ખુદ્ધિની કસોટી માટે ઉપયોગી ગણ્યાય છે,
સાથે પ્રંજનનોનાં મનોરંજન પણ કરે છે. રાજ્યમાં પુરેપુરી શાંતિ હોય,
સમૃદ્ધિ હોય, ત્યારેજ પ્રંજનનો આવી કસોટીઓમાં રસ લે છે. આમ અશ્વમેધ
યાગથી એક શાંત અને સમૃદ્ધ રાજ્યનાં દર્શન થાય છે.

૧. તૈ. સં. ૭, ૪, ૧૯ કા. સં. ૫, ૪, ૮ મૈ. સં. ૩, ૧૩ ૧ વા. સં. ૨૩, ૨૨-૨૫
કા. સં. ૨૫, ૨૫. ૨. ઋ. સં. ૧, ૧૧૪, ૮૪ અ. સં. ૬, ૧૦, ૧૩ તૈ. સં. ૭, ૪, ૧૮
૩. તૈ. આ. સં. ૩, ૮, ૫

રાજ્યની સંપત્તિ અને સમૃદ્ધિ વધારવા માટે આહરેલ એ અશ્વમેધ યાગ છે, એ જાળુને દેશ પ્રદેશની જનતા એકડી થઈ રહી છે. ગંગા યમુનાના નિર્જન પ્રદેશમાં અશ્વમેધ નગરજ વસી ગયું છે. જંગલમાં મંગલ થઈ રહ્યું છે. અન્તના તો મોટા મોટા દ્વારા થઈ રહ્યા છે. ધીનાં કુંડાં ઉલ્લાય છે. મધુની કુપીઓ ભરાય છે, હૃદના સાગર ઠલવાય છે. માનવ મહેરામણુ ઉલ્લાય છે.

વર્ષ પુરું થતાં વાર લાગી નહિં. દિશા વિદ્ધિશાઓ પર વિજય મેળવી અશ્વ આવી રહ્યો છે. સંદેશવાહકો એ શુલ્સસમાચાર મોકલે છે. ઋત્વિનો, રાજ્યપુરુષો પ્રજાજનો અશ્વનાં સ્વાગત કરવા સામે જઈ રહ્યા છે.

‘ઉત્સાહના વેગથી થનગનતો અર્વા આવી રહ્યો છે. સરિતાની સરતા વેગની જેમ સમિ ધોડાપૂરની જેમ ધસી રહ્યો છે. સાગરની ભરતીની જેમ આશુગતિએ આશુ આવી રહ્યો છે. એનો આ વેગ ઉત્સાહપ્રેરક છે.

‘જ હા, એ તો પ્રભુ છે, વિલુ છે. રાજ્યની સંપત્તિ છે, જનતાની સમૃદ્ધિ છે.

તેણે વિજય યાત્રા શરૂ કરી; જાળે કે પૂર્ણતાના પગથારે તેણે પગલાં માંડાં. તેને પગલે પગલે સમૃદ્ધિ રેખાવવા લાગી. પૂર્ણથી પૂર્ણનો ઉદ્યોગ, પૂર્ણતા ઉલ્લેચાવા લાગે, પૂર્ણતા ભરાવા લાગે, એવું આતો બન્યું છે.

‘હાં, હાં, જુઓ, જુઓ, વેગીલો અશ્વ આવી રહ્યો છે. જાળે કે ક્ષીર સાગરમાંથી અમૃતકુંભ પ્રગટ થયો. પૂર્વ દિશામાં પ્રગટ થતો અર્ક તેજસ્વી મંડળ જોધ લો. સો સો અશ્વોમાં તરી આવતો અર્દિન જોધ લો. આ નિશ્ચકર્મા પ્રજપતિ છે. વિજયી ધન્દ છે. સાચેજ, રાજ્યનું તેજ ઝળકી રહ્યું છે તેને વધાવી લો.

‘અશ્વનો જય, અશ્વમેધનો જય, રાજ્યનો જય. રાજ્યની સમૃદ્ધિ વધતી રહેણો’

જનતા જનાર્દને તેને વધામણું આપ્યાં, તેની આરતી ઉતારી. સાથે સાથે ચારસો અંગરક્ષકો આશાપાલોને વધાવી લેવામાં આવ્યા. તેમણે એ વિજેતા અશ્વનાં રક્ષણુ કર્યાં હતાં. રાજ્યની સેવામાં તેમણે તત્ત્વ, ભત્ત અને ધનનાં સમર્પણુ કર્યાં હતાં. તેમને ઋત્વિનો જણાવ્યું હતું.

‘હે આશાપાલો, તમે હવે માનવ મરીને દેવો બનો છો. અશ્વને મેધ=યજ્ઞ માટે પવિત્ર કર્યો છે. માટે દેવો દારા તમે તેનાં રક્ષણુ કરો’.

આશાપાલ અંગરક્ષકો જનતાના ચાર વર્ગના પ્રતિનિધિઓ હતા. પહેલા સો રાજ્યપુત્રો હતા; જેમણે કવચ બ્યઘ્તર પહેંચ્યાં હતા, બીજા સો રાજ્યપુરુષો હતા; ત્રીજા સો સૂત સારથિઓ અને ગ્રામનેતાઓ પ્રતિનિધિઓ હતા, જેમણે ધનુષ્ય બાળ લીધાં હતાં. ચોથા સો કરવેરા ઉધરાવનાર ક્ષતાઓ અને સંગ્રહીતાઓના પ્રતિનિધિઓ

હતા; જેમના હાથમાં દંડા હતા. આ ચાર સો આશાપાલોમાં દેવોનાં સામર્થ્ય અને ઓજસ ભરવામાં આવ્યાં હતાં. દેવોના ચાર ગણું આયુ, સાધ્ય, અન્વાય અને ભરુતો ગણ્યાય છે.

ચારસો આશાપાલ રાષ્ટ્રના પ્રતીક સમા અશ્વનાં રક્ષણુ કરવાને માટે નીમાયા, ત્યારે તેમને સાવધાન સચેત રહેવાની સ્ક્યના અપાઈ હતી.

૧. ‘ચારેય દિશાઓમાં રહેલા દેવોના ગણો અને માનવ અંગરક્ષકો ! તમે જણી લો. એક વર્ષ સુધી તમે બધા એકમન બનીને અશ્વનાં રક્ષણુ કરનો. તમારા-માંના કોઈએ વર્ષની વચ્ચમાં પાછા ફરવાનું નથી, પાછા નથી આવવાનું; તેનું રહસ્ય તમે સમજો. અશ્વ તો અર્ક છે; હાં જે આકાશ મંડળમાં નિત્ય નિરંતર તપી રહ્યો છે, ભલા; તેને કોણું પાછો વાળી શકે ?

અને માનો કે, તમે અધવચ અશ્વને પાછો વાળો; તો તેનું શું પરિણામ આવશે. તે જણી લો. બધુંજ પાછું વળી જશે. માનો કે રાષ્ટ્રનો વિનાશ થધ જશે; માટે તે અશ્વ અધવચ પાછો ન ફરે, તે રીતે તમે તેનાં રક્ષણુ કરતા રહેનો.

‘અહો, હે આશાપાલો, અશ્વમેધ યાગ પૂર્ણ થાય, ત્યાં સુધી જે જે પ્રજાજનો અશ્વનાં રક્ષણુ કરતા રહેશે; તેમને માટે રાષ્ટ્ર તૈયાર રહેશે. રાષ્ટ્રનાં સમ્માન પહોંચ તેમના અભિષેક થશે; તે રાષ્ટ્રના નેતાઓ બનશે. જે કોઈ જનો આના વિરોધમાં ઉલા રહેશે; તેમણે સમજું લેવું પડશે કે તેમને માટે રાષ્ટ્ર કશું નહિ કરે. તે રાષ્ટ્રના વિરોધી ગણ્યાશે. તેમને સારાં રથાનો અને પદવીઓ નહિ મળે.

આ કારણે તમે પ્રમાદ કરતા નહિ. હાં, અશ્વ તો વેગીલો છે, સ્કૃતિથી ભરેલો છે. તે જલાશય તરફ ઘોડાવેગો ધસી જશે. હણું હણ્યાટ કરતો, તે અશ્વ ઘોડીઓ તરફ હોડી જશે. ત્યારે તમે તેને રોકનો.

તમારી આ વિજ્ય યાત્રામાં ઝુદ્ધિજીવી અને અલ્બવર્ચસુ ધરાવનાર પુરુષો ભળશે. તેમને તમે સામેથી પ્રશ્ન પૂછજો. શું તમે અશ્વમેધનું રહસ્ય જણો છો ? તે લોકો ન જણુતા હોય, તો તેમને સમજાવીને જીતી લેનો. તેમને કહેનો.

‘અશ્વમેધ તો રાષ્ટ્રનું સર્વરવ છે. આ રહસ્ય બધા ન પણ જણો. જે ઝુદ્ધિજીવી અલ્બવર્ચસી પુરુષ હોય, છતાં પણ આ રહસ્યને ન જણો તો તે આલણું ન ગણ્યાય તે ઝુદ્ધિજીવી ન ગણ્યાય; તેને તમે જીતી લેનો.

હાં, અશ્વને સારી રીતે ખાન પાન આપનો. જે જે જનપદમાં તમે જઈ પહોંચો, ત્યાં રહેવાં ખાનપાન તમારાં છે. તમે તેનો ઉપયોગ કરનો. કો'ક સુથાર રથકાર હોય, ત્યાં રાતવાસો કરનો. એ વિશ્વકર્મા છે. અશ્વનું તે નિવાસ સ્થાન છે.

એ સૂચના અને આજાને માથે ચઢાવી, અશ્વના આશાપાલોએ વર્ષના અંતિમ સુધી રક્ષણુ કર્યાં હતાં. વિજયી અશ્વની સાથે સાથે રાજ્યની સંપત્તિ અને સમૃદ્ધિ પણ આવી હતી, તે માટે અંગરક્ષકોને બહુમાન આપવામાં આવ્યાં. તેમને વધામણું અપાયાં.

દિવિજયી અશ્વને અભિનશાળામાં લઈ જવાયો. આશાપાલ અંગરક્ષકોને આરામ સેવવા અને ઉત્સવમાં આનંદ વિનોદ કરવા વિદ્યાય આપવામાં આવી. અભિનશાળાની વેહિ એ તો ધરતીનો છેડો, ત્યાં અશ્વનાં રક્ષણુ કરવા માટે ચારસો ચારસો કુમારીઓ આવ્યાં ઉભી રહી.

હેશ પ્રદેશોમાં રાજ્યનાં રક્ષણુ પુરુષો કરે, ઘર આંગળે નારીઓ દિવશક્તિનાં સ્વરૂપે અશ્વનાં રક્ષણુ કરે. અલ્લવાટી તેનાં સૂચના આપે છે.

૧૦ ચાર રાજમહિલાઓ મહિષી, વાવાતા, પરિવૃક્તતા અને પાલાગલી વેશ ભૂષા અને અદંકારો સજુને અભિનશાળામાં પ્રનેશ કરી રહી છે.

૧૧ આ ચાર રાજ મહિલાઓ છે. પાંચમી કુમારી છે અને સાથે ચારસો જેટલી નારીઓ અંગરક્ષિકાઓના વેશમાં આવ્યાં ઉભી રહી છે.

જેમ જુદા જુદા વર્ગના પ્રતિનિધિઓમાંથી ચારસો અંગરક્ષકો નીમાયા હતા. એજ રીતે રાજ્યની નારો શક્તિને જગૃત કરવા માટે અશ્વનાં રક્ષણુ કરવાને નીમાએલી આ નારીઓ કોંક રાણીઓ નથી. જનતાનાં પ્રતિધિરૂપે આ મહિલાઓ આવીને ઉભી રહી છે. આમાંની પહેલી મહિષી; એ તો રાજ્યનાં કલ્યાણુ કરેનાર સમિતિઓની પ્રતિનિધિ છે. બીજી વાવાતા, રાજ્ય રક્ષણુ માટે નીમાએલ રહસ્યસમિતિની અંગત મંત્રી છે. ત્રીજી પરિવૃક્તતા એ તો પ્રનજનોનાં કાર્યો સાધનાર સમિતિની પ્રતિનિધિ છે. ચોથી પાલાગલી તો પ્રનજનોની પીડાને રજૂકરનારી માનસ મંત્રી છે. એ ચાર મહિલાઓ બુદ્ધિજીવી પ્રતિલાને ધારણુ ફરનારી અને પાંચમી કુમારી તો અશ્વના અંગત રક્ષણુમાં સાવધાન રહેનારી સેનાની નાયિકા છે; જેની સાથે ચારસો ચારસો કુમારીઓ અશ્વનાં રક્ષણુ કરી રહી છે.

હવે એ મહાન ઉત્સવ ત્રણુ દિવસ સુધી ચાલશે. રાત ને દિવસ હોમ હવન ચાલે છે. વ્યાખ્યાન પ્રવચન, ચર્ચાવિચારણા, ખાનપાન, મનોરંજન, રમતગમત, ઘેલદૂદ, પશુઓની હરિકાઈ આ બધુંજ ચાલી રહ્યું છે.

રાજ્યના એ મહાન ઉત્સવમાં જનતા આનંદધેલી બની છે. મનોવિનોદ માટે નાટક ચેતક થધ રહ્યાં છે. કયાંક ખાનપાનની મર્યાદા લોપાય છે, તો કયાંક વાણીની અશ્વીલતા પણ જેવાની મળે છે.

રાત દિવસ અશ્વનાં રક્ષણુ કરતી ભહિલાએ અને હોમ હવનની વાંકી ચૂંકી આડી અવળી પ્રક્રિયાએમાં અટવાઈ પડેલા ઋત્વિજ્ઞે પણુ ક્યારેક હશ્વાશની પળો શોખી, મનોરંજન કરવા ચાહે છે. તેમના તરફ ખૂબજ આદર સમ્માન હોવા છતાં, આ નારીએ તે ઋત્વિજ્ઞેની સાથે વિનોદ કરવા, વાણીની રમત જેલવાનું ઝડપી લે છે. સાધારણુ વિનોદ કરવાની વૃત્તિ આ ઋવિમુનિએની વાણીમાં ઉત્તરી છે, તે એક નોંધપાત્ર ઘટના છે. જેકે આ વેદવાણી પ્રહેલિકા રૂપે છે. સાધારણુ અર્થ તો અશ્વલીલ લાગે; ક્યાંક સાવ ઉધાડી વાત જેવું લાગે; અર્થ લખાય પણ નહિ; તે વાણીનાં રહસ્ય અહ્લવાદીઓએ જોત્યાં છે. તેમાંના એક અહ્લવાદીના રહસ્યનું દર્શાન આપણે કરીએ.

‘જે અશ્વમેધથી યજન કરે છે, તેનાથી રાષ્ટ્ર અને શ્રી દૂર ભાગી જય છે, એ અર્થાત શરૂઆતમાં તો ધન સાધન ખર્ચાઈ જય. ‘હવે એને બાંચી કરો.’ એમ મંત્રમાં કહ્યું છે, તેનું રહસ્ય શું? જે અશ્વમેધ છે, તે પોતેજ શ્રી છે, રાષ્ટ્ર છે. આથી શ્રી અને રાષ્ટ્ર બાંચે બાંદે; રાષ્ટ્રનું ઉત્થાન થાય. એ રીતે પ્રવૃત્તિ કરે છે.

મંત્રના ખીંજ પાદમાં કહ્યું છે. ગિરિપર વાંસનો ભાર હોય. અહીં રાષ્ટ્ર એ પોતે પ્રણ પરના કારખાર કે ખીંજ જેવો લાગે છે. રાષ્ટ્રને આવક સારી થાય; તો આ કારખાર ઓછો થાય; તેનું એ સમાધાન છે.

ખીંજ પાદમાં કહ્યું છે; ‘આ નારીનો મધ્યભાગ વધો’ હવે રાષ્ટ્રનો મધ્ય ભાગ તો શ્રી છે. જે ધનાદિ સમૃદ્ધિ આવતાં પુષ્ટ બને છે. તેથી શાને મેળવવી છે. ચોયું પાદ છે. ‘શીત વાતમાં પવિત્ર થતો હોય’ હવે રાષ્ટ્રનું સર્વરીતે ક્ષેમ હિત સધાય, તો તે વસંતના શીત પવનની જેમ ઉત્સાહ વધારે; તેથી ક્ષેમ મળે છે.

ખીંજ મંત્રના પહેલા પાદમાં કહ્યું છે. ‘હરણી જવ ખાઈ જય છે.’ અહીં પ્રજન્નનો હરણીની જેમ રંભડે, તો ઉલાપાડને તુકશાન કરે. યવ તો રાષ્ટ્રને સ્થાને છે. ખુદ્ધિશાળી ભાણુસે. પ્રજન્નનો અને રાષ્ટ્રનો સારીરીતે યોજનામાં જોડવી હે છે.

ખીંજ પાદમાં કહ્યું છે. ‘પણ પુષ્ટ થાય, એમ તે માનતો નથી.’ રાષ્ટ્રની સંપત્તિ લુટાઈ જય અને વ્યક્તિ સધન બને, એ વાતથી રાષ્ટ્રપુરુષ પણુને પોષતો નથી.

ખીંજ મંત્રમાં કહ્યું છે. ‘જે આ પેલી ચકલી-શકુંતિકા આહલગ્ર એલીને જડી જય છે.’ અહીં પ્રજન્નનો તો ચકલી જેવાં છે. તેને રાષ્ટ્રના હિતમાં જોડે છે. તેથી પ્રજન્નનો રાષ્ટ્રના હિતમાંજ હરતાં ફરતાં રહે છે.

પૂર્ણતાના પગથારે

ચોથા મંત્રમાં કહ્યું છે. ‘અરે, તારાં માતા અને પિતા તો વૃક્ષને ટાચે ચઢી ગણ્યાં છે.’ અહીં પૂર્વી માતા અને આકાશ પિતા છે. રાષ્ટ્રની સંપત્તિ એ તો વૃક્ષની, ટાચ છે. તે લાવે રાષ્ટ્રની લક્ષ્મીને વધારે છે’.

રાણીઓ અને ઋત્વિજ્ઞે વર્ચ્યે હલકા પ્રકારનો સંવાદ થયો; તે સારું ન ગણ્યાય. ‘અરે આપણે હલકી વાણી જોખ્યા, પ્રાયશ્ચિત્ત કરો’, એ વિષે અહ્લવાદી જણ્ણાવે છે.

‘જે જનો યજમાં રહીને અપવિત્ર વાણી જોલે છે, તેમને છોડીને તો પ્રાણ ચાલ્યા જન્ય છે. હવે એવી ઋત્યા જોલો, જે સુરલિ હોય. તે ઋત્વિજ્ઞે એ પ્રકારનો મંત્ર જોલે છે. જેમાં સુરલિ રાખ્ય છે. ખરીરીતે તો શરીરમાં રહેલા પ્રાણ સુરલિ મીઠા મધુર લાગે છે. આ મંત્રથી તે પ્રાણને પાછા લાવે છે.

પછી તે ઋત્વિજ્ઞે આપો હિંદ્ષા મંત્ર જરીને જલ છાટે છે. ખરેખર આપ. જલ તન્માત્રાઓ છે, તે તો બધા દેવોનાં રૂપ છે. તેથી જતને પવિત્ર કરે છે.

પ્રાચીન ઋપિસુનિઓએ વેદવાણીમાં દિવ્ય ભાવ જર્યાં છે; એ રીતે જોઈએ; તો ચાર પાંચ મંત્રો અશ્વલીલ લાગતા હોય; તેની પાછળ પણ કો'ક દિવ્ય ભાવ હોવો જોઈએ.

સધળા સંસારનું પ્રજનન કરવાનું વત્ત પ્રજનપતિએ લીધું છે. તેણે સર્જેલા એક એક પ્રાણીમાં પ્રજનનનો ભાવ રહેલો છે, પણી તે વૃષા-નર હોય કે યોધા નારી હોય. પ્રજનપતિના એ વ્રતને અનુસરે, તો એ પવિત્ર ગણ્યાય; પરંતુ એક માનવી જુદ્ધિલ્લવી છે અને તેના મન/પર અનેક વિકારો જાગે છે. તેની લાગણી જગાડે, પંપાળે, એવી વાણી તો અશ્વલીલ ગણ્યાય; તેથી તેનો નિષેધ કર્યો છે.

રાષ્ટ્રના ઉત્થાનંભાં તો છીક નીચેના થરને પણ ઉપર લાવવાનો છે; છેલ્લામાં છેલ્લા માનવ સુધી રાષ્ટ્રના હિતની વાત પહોંચાડવાની છે, એમ માનીને પણ આ હલકી વાણી વેદવાણીમાં આવી ગઈ લાગે છે.

પ્રેરણનોના સાથ સહકાર અને જનતા જનાર્દનના સંઘર્ષની સાથે રાષ્ટ્રનો આ મહાન ઉત્સવ અશ્વમેધ ઉજવાઈ રહ્યો છે. ત્રણ દિવસ ચાલેલા એ ઉત્સવનાં વિધિ વિધાનો. કાર્યક્રમો વગેરે તો ધણ્યાં લાંબાં હોય; તેનાં વર્ણન તો થઈ શકે એમ નથી. તેની પૂર્ણાહુતિનું નિરૂપણ અહ્લવાદી આ રીતે કરે છે;

‘ગઈ સાંજે આહુતિ આપવામાં આવી; તેના અનુસંધાનમાં સવારની આહુતિ પણ હોમાઈ. હવે અધ્વર્યું પૂર્ણાહુતિ હોમની તૈયારી કરે છે. ખરેખર જે અહીં સંધળું છે, તે તો પૂર્ણ છે. અશ્વમેધ યાગ સર્વરીતે પૂર્ણ છે. સર્વની પ્રાપ્તિ આટે, સર્વ પ્રકારની સમૃદ્ધિના લાલ માટે તો આ યજ કરવામાં આવ્યો છે.

આ પ્રસંગે દ્વી-લાકડાની કડધીમા ધી ભરવામાં આવે છે. એ દ્વી પૂર્ણ છે, તેમાં ધી પૂર્ણ ભરવામાં આવે છે. તેની આહુતિ હેવ ઈન્દ્રરાજને પૂર્ણ રીતે અપાય છે ને તે પૂર્ણ સિદ્ધિ લાવી આપે છે. ઋષિનું એ દર્શાન છે.

૨ 'હે દ્વી, તું પૂર્ણ છે. ધીથી પૂર્ણ ભરાઈને હેવ ઈન્દ્રરાજ પાસે પહોંચી જા, તેની પાસેથી પૂર્ણ સિદ્ધિનું ઇળ મેળવી, સુપૂર્ણ બનીને પાઠી ઇર. સો સો યજામાં હાજર રહેનાર ઓ ઈન્દ્ર શતકૃતુ ! આપણે પરરસ્પર મૂલ્ય આપીને લેવડ હેવડ કરી લઈએ. હું તમને પૂર્ણ આહુતિ આપું. તમે મને ઈપ અને ઉર્જ આપો :'

'તમે મને આપો. હું તમને આપું. તમે ભારા ભાટે ધન સાધન આપો; તે રીતે હું તમને આહુતિ આપું. હું તમને સેવાનાં મૂલ્ય આપું છું. તમે મને તેનાં મૂલ્ય રૂપે ઇળ આપો.'

આ યજામાં આહુતિ આપવા ભાટે સુક-ચમચો. પૂરેપૂરૈ ભરવામાં તાઓયો છે, તે પૂર્ણાહુતિ તો પ્રજાપતિનું સ્વરૂપ છે. આ પૂર્ણા સુકથો આહુતિ અપાય છે, તેથી તો યજામાન પ્રજાપતિનેજ મેળવી લે છે.

૩ યજપતિ-યજામાન યજસલાચાં આશિષથી સત મેળવે છે. ભારં સત્ત સ્વરૂપ તમે પૂર્ણ છા, તેથી ભારં પૂર્ણ થાએ'.

'સર્વસ્મે સ્વાહા' ભાગીને પૂર્ણાહુતિ ઉત્તમા આહુતિથી હોમ કરે છે, જેથી દર્ઢતા આવે.

આ પૂર્ણાહુતિની ભાવના છે. પ્રજાપતિ પોતે સર્વરૂતે પૂર્ણ છે. તેનાં રચેલાં સધળાં સર્જનો પૂર્ણ છે. અશ્વ અને અશ્વમેધ તે પ્રજાપતિનાં સર્જનો છે. એ પ્રજાપતિએ પુરુષની રચના કરી, ગો અને અશ્વની રચના કરી.

પ્રજાપતિનો ભનથી આ પૂર્ણની રચના થધ છે. પ્રજાપતિનું એ પૂર્ણ વ્રત વ્યક્તિનાં હિત સાધે છે. સમાજની પ્રગતિ કરે છે, રાષ્ટ્રનાં સમૃદ્ધિ વધારે છે. અશ્વ એ રાષ્ટ્ર છે, અશ્વમેધ રાષ્ટ્રની સમૃદ્ધિ વધારે છે.

હિરણ્ય ગલ્બ ઋપિ છે; તે પ્રજા-
પતિના પુત્ર છે. તેમને સૌથી પહેલાં
સર્વનાને પ્રજનપતિનું દર્શાન થયું છે.
તે પ્રજનપતિને કતી સંજા આપે છે.
સર્વન પહેલાં જે અવ્યક્ત હતા, તે
સૌથી પહેલાં હિરણ્યગલ્બ થયા, આ
શાખણી વ્યાખ્યા નિરૂક્ત (૧૦,૨૪) માં
છે. તે હિરણ્યગલ્બ છે, જેનો ગલ્બ
હિરણ્યમય છે. અહણ કરે તે ગલ્બ.
જ્યારે નારી ગુણોને અહણ કરે અને
તેના ગુણો લેવામાં આવે, ત્યારે તે ગલ્બ
અને છે.

દુર્ગાચાર્ય ટીકામાં જણાવે છે.
આ સ્કૂકતના ઋપિ હિરણ્યગલ્બ છે.
પોતે પોતાનું વર્ણન કરે છે, પણ તે
સર્વના આત્મ ઇંપે છે, તથા અહીં
ત્રીજ પુરુષનો પ્રયોગ છે, તેની ના
નહિ કહેવાય. અથવા તેઠા, પરમ અલ્લની
જે હિરણ્યગલ્બ દર્શા છે, તે દરેક
કદમ્બમાં આવિભાવ અને તિરેભાવને
અનુસરનારી બુદ્ધિપૂર્વક નિત્ય છે; તેનો
મંત્રમાં પ્રયોગ છે. એ રીતે ત્રીજે
પુરુષ વપરાયો છે.

‘જે આ જડ ચેતન જગતને
ભૂત છે; તેની સાથે સંબંધ જોડનાર
હિરણ્યગલ્બ પોતે સૌથી પહેલાં પેહા
થયા. તેના પેદા થયા પછી, આ બધું
ઉત્પન્ન થયું. તે પછી જે થયું છે,
તેના એક માત્ર પાલક-પતિ તે ધર્શિર
છે, જોણે પૃથ્વી, અંતરિક્ષ અને
આકાશ ધારણ કર્યાં છે. આવો ભાવ

૬ હિરણ્ય ગલ્બ

જે પોતે ધારણું કરે છે; તે તો અત્યંત મહાતુલાવ છે, માટે તે ક છે. અમે તે ક નામના મહાતુલાવ હેવને હવિ આપીએ છીએ.

હવે તે હિરણ્યગર્ભ શાથી કહેવાય? હિરણ્યમય એટલે વિજ્ઞાનમય. સર્વ ભૂતપ્રાણી તેનાં રચેલાં છે, માટે તે ગર્ભ છે. પરમાત્મા પોતે વિજ્ઞાન પ્રકાશમાત્ર છે. શરીર, ધાર્દ્રિય, મન, ઝુદ્ધિ એ બધું પ્રકૃતિ છે; હિરણ્ય પ્રકૃતિ છે. તે ગર્ભ બને છે.

આ સૂક્ત ધારણું જ પ્રસિદ્ધ છે. ઋગવેદ (૧૦, ૧૨૧) માં દરશ મંત્રો છે; તેના ઋષિ હિરણ્યગર્ભ પ્રાજ્ઞપત્ય, હેવ ક પ્રજ્ઞપતિ અને છંદ ત્રિષ્ટુપ છે. નવમંત્રોમાં ચોયું ચરણું એક સરખું છે. અર્થવ્વેદ (૪, ૨) માં નવ મંત્રો, ઋષિવેન, હેવાત્મા અને છંદ ત્રિષ્ટુપ છે. દરેક મંત્રનું ચોયું ચરણું એક સરખું છે. સામવેદમાં આ સૂક્ત નથી; પરંતુ તેના તાંડ્ય મહાઅલાણુ (૮, ૮, ૧૨) માં પહેલો મંત્ર છે. તેની વ્યાખ્યા સાચણું લાખ્યમાં આ રીતે છે.

‘અહીં સધળા ભૂત અને લૌંતિક સંસારની સૃષ્ટિ પહેલાં હિરણ્યમય અંડના ગર્ભદ્વાપ પ્રજ્ઞપતિ રહેલા હતા; અર્થાત તે પરમ અલથી પેદા થયેલા હતા. તે પોતે જીન્તાંની સાથે જ સર્વ ભૂતો એટલે કે પોતે જેનાં સર્જન કરવાં છે; તે બધાં પ્રાણીઓના એક અસાધારણુ પતિ-અધિકારી થયા. તેમણે વિસ્તૃત પૃથ્વી અને આઙ્ગાશને ધારણું હુદ્દું છે. હે ધિન્દુ-સોમ, તે હિરણ્યગર્ભનાં સેવન તમારા હવિ-સોમરસથી કરીએ.

અહીં પ્રજ્ઞપતિ-હિરણ્યગર્ભ માટે કસ્મે ને બદલે તસ્મે વપરાયો છે. યજુર્વેદની બધીજ સંહિતાઓમાં આ સૂક્તના મંત્રો ધણીવાર વપરાયા છે. મૈત્રાયણી સંહિતા (૩, ૧૨) ના અશ્વમેધ પ્રકરણુમાં એ મંત્રો આપ્યા છે. યાજ્યાતુવાક્યા (૪, ૧૪) પ્રકરણુમાં ચારેક મંત્રો છે. ચોથા મંત્રમાં કસ્મે દેવાય ને બદલે તસ્મે તે દેવ પદનો પ્રયોગ છે. પ્રજ્ઞપતિની વ્યાખ્યા જેવામાં આ મંત્રો ઉપયોગી છે.

કાઠક સંહિતા (૧૪) માં હિરણ્યગર્ભ પ્રકરણુ છે; તેના પહેલા અનુવાક્યમાં આડ મંત્રો છે. સાત મંત્રોમાં ચોયું ચરણું એક સરખું છે. શુક્લ યજુર્વેદની વાજસનેથી માધ્યાદ્ધિન સંહિતા (૨૫, ૧૦ ૧૩) માં ચાર મંત્રો સાથે છે, બાકીના મંત્રો એ ચાર ડેકાણ્ણે જેવા મળે છે. કાણ્વ સંહિતા (૨૭, ૧૪-૧૭)માં એજ ચાર મંત્રો પણ એ ચાર ડેકાણ્ણે છે.

કૃષ્ણ યજુર્વેદની તૈત્તિરીય સંહિતા (૪, ૧, ૮) માં આદેય મંત્રો છે. આ મંત્રો ધૂટક ધૂટક અનેક ડેકાણ્ણે છે. તૈત્તિરીય અલાણુ અને શતપથ અલાણુમાં આ મંત્રોની વ્યાખ્યા આપેલા છે. વિવિધ યજોમાં આ મંત્રોના પ્રયોગ જેવાને મળે

છે, તેથી યજુર્વેદની સંહિતાઓમાં એકના એક મંત્રો અનેકવાર મુક્તવામાં આવે છે; તેને કારણે કુમ બદ્ધલાય છે અને મંત્રોનાં પદ પણ બંદ્ધલાય છે. મંત્રોના અર્થ અને રહસ્ય ઉકેલવામાં એ શાખા ધળ્ણા ઉપયોગી છે.

અહીં તૈતિરીય સંહિતા (૪,૧૮) ને કુમ લીધો છે.

હિરણ્યગર્ભઃ સમવતૈતાત્મે ભૂતસ્ય જાતઃ પતિરેક આસીત् ।

સ દાધાર પૃથ્વીં વામુ ઉતેમાં કર્મૈ દેવાય હવિષા વિધેમ ॥ ૧ ॥

અને સમવર્ત્તત પહેલાં થયા એકઃ પતિઃ સ્વતંત્ર પાલક ધીશ્વર દાધાર ધારણ કર્યાં. આ હિરણ્યગર્ભ સોનેરી ધંડાના આકારમાં પહેલા થયા હતા. તે પોતે જનન લેતાંની સાથેજ સવ્ય ભૂત-પ્રાણીઓના એક માત્ર સ્વતંત્ર પાલક ધીશ્વર થયા. તેમણે પૃથ્વી અને એ આકાશને ધારણ કર્યાં. તે દેવ ક ની સેવા અમે હવિભેટપૂજન આપીને કરીએ.

યઃ પ્રાણતો નિમિષતો મહિત્વા એક ઇદ્દ રાજા જગતો વભૂવ ।

ય ઇશો અસ્ય દ્વિપદશ્રતુષ્પદઃ કર્મૈ દેવાય હવિષા વિધેમ ॥ ૨ ॥

પ્રાણતઃ શ્વાસ લેનાર પ્રાણીના નિમિષતઃ જેનારના મહિત્વા મહિમા શક્તિથી દ્વિપદઃ એ પગા માનવો ચતુર્ષ્વદઃ ચારપગાં પશુઓ.

આ જગતમાં ને ને પ્રાણીઓ શ્વાસોચ્છવાસ લે છે અને આંખો ટમ ટમાવે છે, તે બધાંના તેજ એક રાન પોતાના મહિમા પ્રભાવથી બનેલો છે. તે તો આ સંસારનાં માનવીઓ અને સધળાં પશુઓ પર સત્તા ધરાવે છે. તે ક દેવને અમે ભેટપૂજન ધરીએ.

ય આત્મદા બલદા યસ્ય વિશ્વ ઉપાસતે પ્રશિષ્ઠ યસ્ય દેવાઃ ।

યસ્ય છાયા અમૃતં યસ્ય મૃત્યુઃ કર્મૈ દેવાય હવિષા વિધેમ ॥ ૩ ॥

આત્મદાઃ પોતાના પ્રાણુ આપનાર બલદાઃ સામર્થ્યાપનાર પ્રશિષ્ઠમ શાસન છાયા સમજણુ સાથેની ભક્તિ અમૃતમ મોક્ષ મૃત્યુઃ સંસારનું કારણ હુઃખ.

ને આત્મ સ્વઇપ પ્રાણુનાં અને બલ-સામર્થ્યનાં દાન આપનારા છે. આ સધળું વિશ્વ અને બધા દેવો જેના શાસન નીચે સેવા કરે છે. મોક્ષ તો જેની છાયા છે અને મૃત્યુ જેના અશાનનું કારણ છે, તે ક દેવનાં સેવન-પૂજન અમે હવિર્થો કરીએ.

યસ્યેમે હિમવન્તો મહિત્વા યસ્ય સમુદ્ર રસયા સહાડહુઃ ।

યસ્યેમાઃ પ્રદિશો યસ્ય બાહુ કર્મૈ દેવાય હવિષા વિધેમ ॥ ૪ ॥

હિમવન્તઃ હિમાલય પર્વતો રસયા સહ નદીઓની સાથે ઇમાઃ પ્રદિશઃ આ દિશાઓ. મોટા મોટા હિમાલયો જેવા પર્વતો તો એ પ્રનાપતિનો મહિમા છે. એજ રીતે સરિતાઓની સાથેનો સમુદ્ર તેનો મહિમા છે અને આ બધી દિશાઓ પણ

તેનોજ મહિમા છે અને તેના એ વિશાળ બાહુઓ રક્ષણુ કરે છે.' આ પ્રકારના મહિમાનાં ગાન ડાલ્યા જનો કરતા રહે છે, તે ક દેવને હવિ આપીએ.

યં કન્દસી અવસા તસ્તમાને અમ્યૈક્ષેતાં મનસા રેજમાને ।

યત્રાધિ સૂર ઉદિતૌ વ્યેતિ કસ્મી દેવાય હવિષા વિધેમ ॥૫॥

કન્દસી આકાશ અને પૃથ્વી અવસા અન્નથી તસ્તમાને થંભાવે છે. રેજમાને રાજતાં શોભતાં અમ્યૈક્ષેતામ્ જુએ છે. યત્રાધિ જેને વિષે સૂરે ઉદિતૌ સ્ર્યાનો ઉદ્ય થતાં વ્યેતિ ગતિ કરે છે.

આકાશ અને ધરતી જેનાં અન્ન પોપણ મેળવી સધળાં પ્રાણીઓને થંભાવે છે, જેનાં મનોબ્ધ મેળવીને એ બંને શોભી રખાં છે. સ્ર્યાનો ઉદ્ય થયા પણ જેને વિષે માન સેવીને ગતિ કરવામાં આવે છે, તે ક દેવને અમે હવિ ભેટપૂજા ધરીએ છીએ.

યેન દૌર્યા પૃથ્વી ચ વૃદ્ધે યેન સુવઃ સ્તમિતં યેન નાકઃ ।

યો અન્તરિક્ષે રજસો વિમાનઃ કસ્મી દેવાય હવિષા વિધેમ ॥૬॥

દૌઃ આકાશ ઉગ્ર ઉદ્ગૂર્ણ વૃદ્ધિ આપનાર વૃદ્ધે બંનેને દ્વદ્દ કર્યાં સુવઃ આદિત્ય મંડળ સ્તમિતમ્ થંભાન્યું નાકઃ સ્વર્ગ રજસઃ વૃદ્ધિઃપ જલના વિમાનઃ નિર્માતા

જેણે ઘો આકાશ મંડળને વૃદ્ધિથી ભરી દીધું, જેણે આકાશ અને પૃથ્વી બંનેને દ્વદ્દ રીતે દ્વદ્દ રહેનારાં બનાયાં, જેણે આદિત્યના મંડળને તેમજ સ્વર્ગને થંભાવી રાખ્યાં; જેણે અંતરિક્ષમાં વૃદ્ધિનાં જલની રચના કરી, તે ક દેવને અમે ભેટપૂજા ધરીએ છીએ.

આપો હ યન્ મહતી વિશ્વમાયન દક્ષં દવાના જનયન્તીરગ્નિમ્ ।

તતો દેવાનાં નિરવર્તતાસુઃ એકઃ કસ્મી દેવાય હવિષા વિધેમ ॥૭॥

મહતીઃ આપઃ મહાભૂતોની સૂક્ષ્મ તન્માત્રાઓ આયન પ્રાપ્ત થયાં દક્ષમ્ દક્ષ પ્રજનપતિ જે હિરણ્યગંભી છે, તેને અગ્નિમ્ જનયન્તીઃ અગ્નિને પેદા કરનારાં આસુઃ પ્રાણે સૃદ્ધિની સર્જન વેળાએ જે આપો દેવી મહાન તન્માત્રાઓ ઇપે આદિ દક્ષ પ્રજનપતિને ધારણુ કરે છે અને અગ્નિ પ્રજનપતિને પેદા કરે છે; એ આપો દેવીએ સથળા સંસારને ભરી દીધું છે; ત્યારથાદ તે દિવ્ય પ્રકારોના પ્રાણુંપે હિરણ્યગંભી સ્વતંત્ર એક ધીશ્વર થયા, તેવા તે ક દેવને અમે ભેટપૂજા ધરીએ.

યશ્વિદાપો મહિના પયૈપદ્યદ્ દક્ષં દવાના જનયન્તી રગ્નિમ્ ।

યો દેવેષ્વધિ દેવ એક આસીત્ કસ્મી દેવાય હવિષા વિધેમ ॥૮॥

યઃ ચિત્ જે એક અંતર્યામી આપઃ તન્માત્રાઓને દેવેષુ અધિ દેવોને વિષે

જે પ્રજનપતિ દેવે અંતર્યામી ઇપે પોતાના મહિમ-સામર્થ્યથી સૂક્ષ્મ તન્માત્રાઓ

આપો દેવીનાં નિરીક્ષણ કર્યા; કે જે આદિ દક્ષ પ્રજ્ઞપતિને ધારણું કરે છે અને અજિન પ્રજ્ઞપતિને પેદા કરે છે. જે એક સ્વતંત્ર હેવ હેવાને વિષે અધિકાર જમાવી ન એકો છે, તે ક હેવને અને બેટપૂળ ધરીએ.

૨૧૪૪૩૮

અશ્વમેધના અશ્વને રાજ્યાંત્રું પ્રતીક ગણુંને; તેનો ભહિમા ગાનારું ગીત થજુર્વેદની બધીજ સંહિતાઓમાં છે અને તેનાં વિવેચન વ્યાખ્યા પણ આખ્યણું અંથોમાં છે. તૈત્તિરીય (૭,૫,૧૮,૧) મૈત્રાયણી (૩,૧૨,૮) કાઠક (૫,૧૪,૧૭) કાણવ (૨૪,૩૦) વાજ્સનેય (૨૨,૨૨) તૈ. આ. (૩,૮,૧૮) અને શતપથ આખ્યણું (૧૩, ૧,૬)માં છે. નીચે વા. સં (૨૨,૨૨) નો પાઠ આપ્યો છે.

આ બ્રહ્મન બ્રાહ્મણો બ્રહ્મવર્ચસી જાયતામ્ જા રાષ્ટ્રે

રાજન્યઃ શૂર ઇષવ્યોડતિ વ્યાધી મહારથો જાયતામ્ ।

દોગ્રી ધેનુર વોઢા અનંદવાન् આશ્ચુઃ સંપ્તિઃ

પુરન્દિર યોષા જિષ્ણુ રથેષ્ઠાઃ

સમેયો યુવા અસ્ય યજમાનસ્ય વીરો જાયતામ્ ।

નિકામે નિકામે નઃ પર્જન્યો વર્ષતુ ।

ફલવત્યો ન ઓષધયઃ પચ્યન્તાં યોગક્ષેભો નઃ કલ્પતામ્ ॥

બ્રહ્મનું યજાના મુખ્ય ઋત્વિગ અહ્મા દ્વારા સર્જનના હેવ પ્રજ્ઞપતિ અહ્માને સંઘેધન છે. બ્રાહ્મણઃ અહ્મ-ખુદ્ધિ શક્તિનેં પ્રતિનિધિ, ખુદ્ધિજીવી. બ્રહ્મ-વર્ચસી અહ્મ-મંત્રને અનુસરતા યજ અને પઠન પાઠનમાં તેજસ્વી જાયતામ્ થાયો, ઇષવ્યઃ બાળાવળી, અતિવ્યાધી ધારેલ નિશાનને તાકનાર. દોગ્રી હૂધ આપનારી. વોઢા વહનશીલ, ભારવાહી. અનંદવાન્ બળદ, આશ્ચુઃ વેગીલો, સંપ્તિઃ ધોડો. પુરન્દિર: પુર તે શરીર કે ધર, તેને ધારણું કરનાર; ધરકામ સંભાળનાર, યોષા નારી, જિષ્ણુઃ વિજયી, રથેષ્ઠાઃ મહારથી, સમેયઃ સંભ્ય, વીરઃ પુત્ર, નિકામે કામના પ્રમાણો, યોગઃ લાલ, ક્ષેમઃ કલ્યાણ.

હે અહ્મા, હે પ્રજ્ઞપતિ, આ રાજ્યમાં ખુદ્ધિજીવી આખ્યણુવર્ગ યજ અહ્માનાં વર્ચસ્વ વધે; એ રીતે રાજ્યના ઉત્પાદનનાં કાર્યો કરતા રહો. અમજીવી રાજ્યપુરૂષ વર્ગ શૂરવીર, કુશળ, લક્ષ્યવેધી અને મહારથી બનીને રાજ્યનાં બલ વધારતા રહો. ગાયો કામવૈનુની જેમ હૂધ આપનારી હો. બળદ ભાર વહન કરવામાં સમર્થ બનો. ધોડો વેગમાં તેજસ્વી હો; નારી ધરકામ સંભાળી વ્યવહાર ચર્ચાવો. યુદ્ધમાં ગંગ્યાલો મહારથી વિજયી બનો. અશ્વમેધના અશ્વને પ્રતીક ગણી, રાજ્યની સેવા

કરનાર યજમાન રાજ્યપુરુષે જે સેવાનાં કાર્ય સ્વીકાર્યાં છે; તને પોતાનાં ગળીને એક એક યુવાન વીર રાજ્યની સભાનો પ્રતિનિધિ બનીને રાજ્યની પ્રતિષ્ઠા વધારનાર બનો.

આ રાજ્યની ખેતીને અનુકૂળ રહે, એ રીતે અમારી કામનાઓ પ્રમાણે મેઘ વર્ષા કરતો રહે. અમારાં ખેતરોમાં ઓષધિઓ અને વનસ્પતિઓ ધાન્યના પાક તૈયાર કરી, અન્નની સમૃદ્ધિ વધારે. અમારાં પ્રજાજ્ઞનો ભાવના પ્રમાણે કાર્ય કરવામાં શક્તિ અને સામર્થ્ય મેળવે; જેથી રાજ્યમાં જે સાધનોની જોટ હોય; તને પુરીને સારો યોગ એસાડે અને જે સાધનો સારી રીતે પ્રાપ્ત થયાં હોય; તને ખાદી રીતે વેહશી ન નાખતાં, રાજ્યના ભારી હિત માટે, તેનાં સારી રીતે પાલન કરતા રહે.

ઉપરના મંત્રની વ્યાખ્યા શ. આ. (૧૩,૧,૬)માં આ પ્રમાણે છે.

આ બ્રહ્મન् બ્રાહ્મણ એવ બ્રહ્મવર્ચસં દ્વાતિ । તસ્માત् પુરા બ્રાહ્મણો બ્રહ્મવર્ચસી જહો આલણુ-ભુદ્ધિજીવીમાં રાજ્યનું અલ્ભવર્ચસ મુકે છે; આથી અહીં સૌ પહેલાં ભુદ્ધિજીવીને અલ્ભવર્ચસી બનાવ્યો છે.

આ રાષ્ટ્રે રાજન્ય એવ શૌર્ય મહિમાનં દ્વાતિ । તસ્માત् પુરા રાજન્યઃ શૂર ઇષવ્ય અતિવ્યાધી મહારથો જહો । રાજ્યપુરુષમાં જ શૌર્ય-મહિમાને રાખે છે, તેથી પહેલાં અલ્ભવાન વર્ગને મહારથી બનાવ્યો છે.

દોંઘી ધેન્વામેવ પયો દ્વાતિ । તસ્માત् પુરાધેનુર્દેંઘી જહો ।

કામધેનું ગાયમાંજ દૂધ મુકે છે, માટે શરૂઆતમાં ગાયને દૂધવાળી બનાવી છે. વોઢા અનઙ્ગહિ એવ વલ દ્વાતિ । તસ્માત् પુરા અનઙ્ગવાન વોઢા જહો । અન ગાડામાં નેડાચેલ બળદમાંજ બળ મુકે છે, માટે પહેલાં બળદને ભારવાહી બનાવ્યો

આશુઃ અશ્વ એવ જવ દ્વાતિ । તસ્માત् પુરા અશ્વઃ સર્તા જહો ।

ધ્રોડામાં જ વેગ મુકે છે, માટે પહેલાં ધ્રોડાને વેગથી સરુસરાટ હોડતો બનાવ્યો પુરન્દ્યઃ યોધિતિ એવ રૂપ દ્વાતિ । તસ્માત્ રૂપિણી યુવતિઃ પ્રિયા ભાવુકા ।

નારીમાં જ ધરનાં ઝપરંગ મુકે છે, માટે ધરની નારી ઝપાળી, પ્રિય અને ભાવુક હોય છે.

‘જિષ્ણુઃ રથેષ્ઠાઃ’ ઇતિ । રાજન્ય એવ જૈત્ર મહિમાન દ્વાતિ । તસ્માત્ પુરા રાજન્યો જિષ્ણુઃ જહો જે રાજ્યપુરુષ છે, તેજ તો રાજ્યના વિજ્યનો મહિમા ધારણ કરે છે. તને કારણે તો રાજ્યપુરુષને પહેલેથી વિજ્ય શીલ બનાવ્યો છે.

‘समेयः युवा’ इति । एष वै समेयो युवा, यः प्रथमवयसी । तस्मात् प्रथमवयसी खीणां प्रियो भावुकः । जे सृथ युवान् होय. ते ते प्रथम वय युवावस्थामां सुंदर होय छे अने ते युवावस्थामां रहेक २४पुरुष खीओने प्रिय भावुक होय छे.

‘आ अस्य यजमानस्य वीरो जायताम् इति यजमानस्य एव प्रजायां वीर्यं दधाति । तस्मात् पुरा ईजानस्य वीरो जहो ।

आ २४टूगीतनी लावनाथी यजमान २४पुरुषनां सधाणां प्रज्ञज्ञनोमां वीर्यं सामर्थ्यने धारणु करे छे. माटे अश्वभेदनां यज्ञन करनारने पहेलेथी वीर प्रज्ञज्ञन प्राप्त थाय छे.

निकामे निकामे वै तत्र पर्जन्यो वर्षति । फलवत्यो वै तत्र ओषधयः पञ्चन्ते । योगक्षेमो वै तत्र कल्पते । यत्र एतेन यज्ञेन यजन्ते । क्लृप्तः प्रजानां योगक्षेत्रो भवति ।

ज्यां ज्यां आ रीते २४टनी सेवा थती रहेती होय अने २४टना प्रतीक ३पे अश्वनां गीत गवातां होय, त्यां त्यां भेद धन धान्य पकाववामां अनुकूल वनीने वरसे छे. तेमज्ज सधाणां प्रज्ञज्ञनोनां योग अने क्षेम सारी रीते सच्चवाय छे. प्रज्ञज्ञनोना योगक्षेम सर्वं रीते समर्थ वनी रहे छे.

પરિશિષ્ટ

યજુર્વેદ

‘ ઇષે ત્વોર્જ ત્વા વાયવસ્થ દેવો વ : સવિતા પ્રાર્પયતુ શ્રેષ્ઠતમાય કર્મણ ’ ઇત્યેવમાદિ કૃત્વા યજુર્વેદમધીયતે—ગોપથ બ્રાહ્મણ ૧,૨૮

‘ ઇષેત્વા ’ એ પ્રમાણે ભંત્રની શરૂઆત કરીને યજુર્વેદ ભણુવામાં આવે છે. આ પ્રમાણુને અનુસરીને યજુર્વેદ સંહિતાને પ્રસિદ્ધ ભજેલી છે; તેના ચાલીશ અધ્યાય અને એ હજાર જેટલા મંત્રો (કંડિકાઓ) છે. આ પ્રસિદ્ધ સંહિતા શુક્લ યજુર્વેદની વાજસનેથી માધ્યાદ્ધિન શાખાની છે અને તેનાં સંકલન ભગવાન યાજાવલ્કયે કર્યાં છે. મંત્ર સંહિતાની સાથે શતપથ આભણુનું સંકલન પણ તેમણે જ કર્યું છે.

પ્રાચીન કાળમાં, એક સો શાખાઓ ગણ્યાતી હતી; એકશતમ અધ્વર્યુશાખા : (પાતંજલ મહાલાષ્ય) અધ્વર્યું યજનાં પુરોહિતનું નામ છે, જે યજનાં કર્મ કરાવે છે. યજન પરથી યજુઃ શષ્ટ બન્યો છે. અધ્વર શષ્ટ યજનો વાયક છે, તેથી અધ્વર્યુ વેદ તેજ યજુર્વેદ ગણ્યાય છે.

ગીતામાં યજની વ્યાખ્યા છે : ઇષ્ટ કામ ધુક-ઈચ્છા પ્રમાણે જગતી કામનાઓને પુરી કરનાર. પહેલા મંત્રમાં શ્રેષ્ઠતમ કર્મ કહ્યું; તે યજ છે. કાત્યાયને જગ્યાન્યું છે : અથાતો યજ્ઞ વ્યારવ્યાસ્યામઃ । દ્રવ્ય દેવતા ત્યાગ : । હવે યજની વ્યાખ્યા કરીએ છીએ. ‘ હેવને માટે દ્રવ્ય-હવિ કે બલિનો ત્યાગ કરવો; તેનું નામ યજ. આ તણું શષ્ટદે મહત્વના છે. દ્રવ્ય=સાધન સામગ્રી તે આધિભૌતિક, દેવતા તે આધિ હેવિક અને ત્યાગ તે આધ્યાત્મિક છે. ભક્તજનની પાસે જે જે દ્રવ્ય હોય; તે લોગવવા પુરતુનથી; પરંતુ તે હિંય પ્રકાશ તરફ દોરનાર ઈષ્ટ હેવ માટે દાન કરવાનું છે. લોગ તે અંગત સ્વાર્થ છે, લોભ લાલચ છે. તેથી મનના વિકારો વધે છે. ત્યાગ તે દાન છે; તેમાં ઉદ્ધારતા છે, પ્રેમ-ભાવ છે; તેર્થી મનને શાંતિ થાય છે. આમ માનવીના મનના વિકારો શરમાવવા માટે આ યજનો માર્ગ-અધ્વા રૂપીકારવામાં આવ્યો છે. તેનું રક્ષણું સતકર્મ કરે છે, માટે યજને અધ્વ-ર કહ્યો. તે યજનો યજમાનની સાથે સંબંધ જોડનાર પુરોહિત અધ્વર્યુ-અધ્વર + યુ છે, તેને બતાવનાર યજુર્વેદ છે,

यज्ञस्य मात्रां विमिमीत उत त्वः । ऋग् १०, ११, ११

सा. भा. त्वः एकः यज्ञस्य मात्रां स्वरूपं विमिमीते निष्पादयति, सः

अध्वर्युः यजुः प्रधानः । ‘एकः अध्वर्युः अध्वरयुः अध्वरं युनक्ति

अध्वरस्य नेता । यजुर्वज्जते : (निरुक्त १/७) यजुषाध्यर्यवम् । ऐ, ब्रा. ५/३३

શુકલ અને કૃષણ

આदિત્યાનીમાનિ શુકલાનિ યજૂષિ વાજસનેયેન યાજવત્ક્યેન આર્ખ્યાયન્તે । શ. બ્રા.

१४, ६, ५, ३३

વાજસનીના પુત્ર યાજવલ્ક્યને સૂર્ય પાસેથી શુકલ યજુર્વેદનો એધ થયો; તે પર તેમણે વ્યાખ્યાન પ્રવચન કર્યાં । આ વિધાનથી યજુર્વેદને શુકલ કહેવાની પ્રથા શરૂ થઈ; સાથે સાથે તે પહેલાંની યજુર્વેદની સંહિતાએ કૃષણને નામે પ્રસિદ્ધ થઈ. શુકલ યજુર્વેદની કાષ્ઠ સંહિતા પર ભાષ્યની રચના કરતાં, સાયણ્યાચાર્ય જગુવે છે :

અવર્તિત : ખષ્ડશસ્તૈર્ન સમ્યગ્ વુધ્યતે નૃમિ : ।

આધ્વર્યવ કવચિત् હૌત્રં કવચિદિત્ય વ્યવસ્થયા ।

બુદ્ધિમાલિન્ય હેતુત્વાત् તદ્ યજુ : કૃષણમારિતમ्

યાજવત્ક્યસ્તત : સૂર્યમારાધ્ય અસ્ત્માદધીતવાન्

વ્યવસ્થિતપ્રકરણ યજુ : શુકલ તહીર્યતે ॥

યજુર્વેદની પ્રાચીન સંહિતાએ એક સળંગ સૂત્ર બદ્ધ નથી. તે ખંડે ખંડે વહેંચાયેલી છે, કયાંક અધ્વર્યું માટેનો નિર્દેશ છે, તો કયાંક હોતા માટેનો; આમ વ્યવરથા નહિ હોવાથી માણુસોને તે સમજાતી નથી; તેને કારણે ખુદ્ધિ મલિન બની જય; તેથી તેને કૃષણ કહે છે. સૂર્યની આરાધના કરી, યાજવલ્ક્યે તેમની પાસેથી અધ્યયન કરીને યજુર્વેદ મેળવી લીધો; તેમાં પ્રકરણ વ્યવસ્થિત છે, માટે તેને શુકલ કહે છે.

એમ ચંદ્રની કળા વધે, તે શુકલ (સુદ) અને ધટે તે કૃષણ (વદ) એ રીતે સાયણ્યાચાર્યે અહીં જગુવ્યું છે કે :

પીતોદ્ગરીણો વિધુર્દેવૈરેકો વૈ શુકલ કૃષણો : ।

યાજવત્ક્યે ચ યજુષિ ન્યાયોડ યમતિદિશ્યતામ् ।

ચંદ્ર એકજ છે, એમ યજુર્વેદ એકજ છે, પરંતુ હેવો ચંદ્રની કલાનાં પાણ કરે, તે શુકલ પક્ષ અને ગળી જય તે કૃષણ પક્ષ; એમ જ યાજવલ્ક્યે સૂર્ય પાસેથી ને યજુર્વેદનો મેળવ્યા, તે શુકલ અને તે પહેલાંના તે કૃષણ એ ન્યાય સ્વીકારે.

યજુર્વેદના ચાહીશ અધ્યાયોનાં પ્રકરણું વ્યવસ્થિત છે; તે ઉપરાંત શતપથ આલ્ખણુના ચૌદ કાંડોમાં તે તે પ્રકરણુમાં આવતા વિષયોની વ્યાખ્યા કરી છે. આ વાખ્યા મંત્રોના પ્રયોગ પુરતી મર્યાદિત નથી. વિષયોમાં તે તે યજની પ્રક્રિયા આપવા ઉપરાંત, યજનું રહસ્ય, તાત્પર્ય બતાવવામાં ધણી કાળજ લીધી છે.

‘યજુર્વેદમાં યજોના મંત્રો છે;’ આ પરથી સામાન્ય વાચક સમજ લે ડે, તો પછી યજનાં વિધિ વિધાન સિવાય અહીં બીજું કશું નહિ ને? એટલે ડે ઋગવેદના મંત્રોની જેમ આ મંત્રો સ્વતંત્ર અર્થ કે તાત્પર્ય ધરાવતા નથી. આવું સમજવાની જરૂર નથી.

ऋષિમુનિઓએ પરમ તપ કરી; અમ વેણી, દ્વિત્ય ભાવનાં દર્શન કર્યાં, તે આ વેદવાણીના મંત્રોમાં ઉત્તરી આવ્યાં છે; તે મંત્રોનાં મનન અને અભ્યાસ-પરિશીળન કરવાથી તત્વજ્ઞાનનો લાભ થાય છે; તે સાથે મંત્રના પ્રયોગથી વિધિમાં દ્વિત્ય બળ અને અલ્ફવર્યસ્ક આવે છે.

સંશિતં મે બ્રહ્મ સંશિતં વીર્યં બલમ् । સંશિતં ક્ષત્રં જિણ્ણ યસ્યાહમસ્મિ પુરોહિત : । હું જે યજનો પુરોહિત છું; તે યજનું અહ્સ-મંત્રબ્યગ અને વીર્યબળ બંને તીક્ષ્ણ થાય છે; તેમજ જે વિજયી ક્ષત્ર બળ છે, તે પણ તીક્ષ્ણ થાય છે.

(તૈ. સં. ૪. ૧, ૧૦, ૯)

કૃષ્ણ યજુર્વેદ

તૈત્તિરીય, કાઠક, મૈત્રાયણી એ ત્રણું સંહિતાઓ પ્રસિદ્ધ છે. બીજી સંહિતાઓ મળી આવે છે, પણ તેનો પ્રચાર નથી. ઘૂણીની વાત એ છે કે; જે વેદોની સંહિતાઓ આને પ્રસિદ્ધ છે; તેમની અપ્રસિદ્ધ સંહિતાઓ સાથે તુલના-સરખામણી કરવામાં આવે, તો જાઓ તક્ષાવત રહેતો નથી. સંશોધનતું કાર્ય કરતા વિચક્ષણ વિદ્ધાનોની વાત જૂદી છે; તેમને તો ધણું મળી આવે. વેદોના સામાન્ય પરિચય માટે આ પ્રસિદ્ધ સંહિતાઓ ઘૂણ ઉપયોગી છે.

કૃષ્ણ યજુર્વેદની ત્રણું સંહિતાઓમાં યજના મંત્રો અને આલ્ખણ-અહ્સમંત્ર વિવેચન સાથે ચાલે છે. આ વ્યવસ્થા સારી ગણ્યાય. મંત્રની સાથે જ વિવેચન આવી જય; પણ આવું બનતું નથી. કયાંક એકલા મંત્રો છે. કેટલાક મંત્રો ગદ્યમાં છે, તે અહ્સ વિવેચન જેવા લાગે. કયાંક આલ્ખણ પહેલાં આવી જય અને મંત્રો પછી જેવાને મળે. તૈત્તિરીય આરણ્યકમાં પણ કેટલાક વિધિ મંત્રો જેવાને મળે છે.

કાઠક અને મૈત્રાયણી બંને સંહિતાઓ છે; તેમાંજ આલ્ખણ અને આરણ્યક બંને વિલાગનો સમાવેશ થઈ જય છે. આ સંહિતાઓ પર કોઈ લાભ નથી,

મૂલ અંથોને સ્વાધ્યાય મંડળથી છપાયા છે, તેમાં પ્રકરણોનાં નામ લખ્યાં છે, ભૂમિકાઓ પણ મહદ કરે છે. તૈત્તિરીય સંહિતા બાલણું અને આરણ્યક પર અસ્યાંત વિશાટ સાયણું બાણ્ય છે. અંગ્રેજીમાં કીથનો અનુવાદ છે.

વિષય સંકલનાં : તૈત્તિરીય સંહિતામાં સાત કંડ, ૪૪ પ્રપાઠક અને ૬૩૨ અનુવાક છે. તૈત્તિરીય બાલણું ત્રણુકંડ અને ૨૮ પ્રપાઠક છે. પહેલા કંડમાં ૭૮, બીજામાં ૮૬ અને ત્રીજામાં ૧૬૪ અનુવાક છે.

કાઠક સંહિતામાં પાંચ અંથ (કંડ) છે. (૧) ઈંડિમિકામાં ૧૮ સ્થાનક, (૨) મધ્યમિકામાં ૧૨ (૩) ઓરિમિકામાં દશ સ્થાનક છે (૪) યાજ્યાનુવાક્યા ત્રીજા અંથની અંદર આવી જય છે. (૫) અશ્વમેધીય અનુવચનમાં તેર અનુ વચન છે.

મૈત્રાયણી સંહિતામાં ચાર કંડ છે; ક્રમશ : ૧૧, ૧૩, ૧૫ અને ૧૪ પ્રપાઠક છે. અંતમાં મૈત્રાયણીય આરણ્યક અને ઉપનિષદ આવી જય છે.

શુક્લ યજુર્વેદની વાજ્સનેય શાખામાં કાણવ અને માધ્યાંહિન એ સંહિતાઓ પ્રસિદ્ધ છે. ઉચ્ચારણું લેદ તરી આવે છે.

વિષયોના નિઃપણું ઔત સૂત્ર અંથો ધણી મહદ કરે છે. તૈત્તિરીયનાં પાંચ સૂત્રો (૧) બોધાયન (૨) આપસ્તંખ (૩) હિરણ્ય કેશી (૪) બારહવાજ અને (૫) વૈખાનસ છે. કાઠકનું લૌગાક્ષી તેમજ મૈત્રાયણીનું માનવ સૂત્ર છે. શુક્લ યજુર્વેદ માધ્યાંહિનનું કાત્યાયન ઔતસૂત્ર છે.

આ ઔતસૂત્રો ક્રક્ત સંહિતાઓના સંકલનમાં ઉપયોગી બનતાં નથી. શુતિ-વેદ મંત્રોના વિનિયોગ સાથેના યજોા તે ઔત યજોા અને તેનાં વિધિ વિધાનો, એટલા મર્યાદિત ક્ષેત્રમાં આ સૂત્રોનો વિષય આવી જય છે.

કંડાનુકમણી, બૌધ્ધાયન આપસ્તંખ, પ્રયોગ તિલક વગેરે અંથોમાં વેદોના વ્રતની વિચારણા છે :

કાણ્ડે કાણ્ડે વ્રતચર્યા । પ્રતિકાણ્ડ વ્રત ચરેત્ (વૌ. ગૃ. સૂ. ૩, ૨, ૩)

અહો વ્રત શણ્દ સ્વાધ્યાયના અર્થમાં વપરાયો છે :

પ્રાજાપત્ય ચ સૌમ્ય ચ આમ્નેય વैશ્વરેવિકમ् ।

સ્વાયમ્ભુવ પંચમં સ્યાત્ પ્રતિકાણ્ડ વ્રત ચરેત્ “પ્રયોગ તિલક.

યજુર્વેદમાં યજોના વિવિધ પ્રયોગો પ્રમાણે કાડોની વ્યવસ્થા જોવાને મળે છે. આ પ્રયોગો સૌ પહેલાં પ્રજ્ઞપતિએ શરૂ કર્યા છે; માટે પહેલા કંડનું નામ પ્રાજ્ઞપત્ય અને તેના ઋષિ પ્રજ્ઞપતિ છે. બીજા કંડનું નામ સૌમ્ય અને ઋષિ સોમ.

ત્રીજનું નામ આગનેય અને ઋષિ અર્જિન, ચોથાનું વैશ્વહેવ અને ઋષિ વિશ્વે દેવાઃ છે, પાંચમાનું નામ સ્વાયંભુવ અને ઋષિ સ્વયંભૂ-પ્રજ્ઞપતિ છે તે પ્રમાણે અર્જિન-હોત્ર પ્રયોગના ઋષિ પ્રજ્ઞપતિ, ધર્મિના પરમેષ્ઠી પ્રાજ્ઞપત્ય (પ્રજ્ઞપતિના પુત્ર) છે.

બૌધ્યાયન ગૃહ્ણસત્ત્રના પાંચ વિલાગો (૧) પ્રાજ્ઞપત્ય (૨) સૌભ્ય (૩) આગનેય (૪) વैશ્વહેવ અને (૫) સ્વાયંભુવ છે; તેની સાથે કંડાનુક્રમ અને તેની કંડિકાઓની તુલના કરતાં યજોાની પ્રક્રિયા ઉપરાંત; તેમનાં વિવેચન અને રહસ્યની બાબતો પણ આવી જય છે.

આ વિષયો તૈત્તિરીય, કાઠક અને ભૈત્રાયણીમાં ભળી આવે છે. તે સાથે વાજસની (કાણવ અને માધ્યંહિન) સંહિતાઓમાં પણ પ્રકરણ બદ્ધ છે. તે ઉપરાંત તૈત્તિરીય અને શતપથ આલણુમાં પણ તેમનાં વિવેચન છે.

અભ્યાસની નજરે તો શતપથઆલણું યજના વિષયો માટેનો એક પૂર્ણ અંથ છે. તે પ્રતીક તરીકે વાજસની સંહિતાના મંત્રો લે છે; જે કૃષ્ણ યજ્ઞવેર્દની ત્રણેય સંહિતાઓમાં ઉપલબ્ધ થાય છે. આ ઉપરાંત કૃષ્ણ યજ્ઞવેર્દની સંહિતાઓ અને આલણોની વિવેચના શતપથમાં વ્યવસ્થિત રીતે ભળે છે. થોડાંક સ્થાનોમાં ભગવાન યાજનવલ્કય પોતાનાં મંત્ર્ય સ્વતંત્ર રીતે રજૂ કરે છે, તે સાથે ધણ્યાંક સ્થાનોમાં તો પ્રાચીન મંત્ર્યોને વિશાદ અને રૂપીણ શૈલીમાં રજૂ કરે છે.

પ્રકૃત લેખનનો ઉદ્દેશ : યજ્ઞવેર્દની સંહિતાઓ અને આલણોમાં જે વિષયો જોવાને ભળે છે; તેને પ્રકરણુમાં ગુંથવા છે. ઉપર જણાવેલ સત્રો અને કંડાનુક્રમની સહાયથી એક એક કંડમાં આવતા મુખ્ય વિષયને રજૂ કરવો, આધાર અને પ્રમાણ તરીકે તે તે અંથનાં પ્રમાણું ટાંકવાં અને તેનો પરરસપર સંબંધ બતાવવો.

મૂળ સંહિતાઓ અને આલણોનાં વચ્ચેનોનું ગુજરાતી ભાષાંતર આપતી વખતે, તેની શૈલી અને પદ્ધતિ સાચવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, જેથી મૂળ અંશોની પ્રતિપાદન શૈલીનો પરિચય પણ થઈ જય.

એ રીતે ગ્રાજાપત્ય કંડને અતુસરી પ્રજ્ઞપતિ વિષે સંહિતાઓ અને આલણોમાં જે જે કુથનો અને વચ્ચેનો આવે છે; તેમને તે તે પ્રમાણોના આધાર સાથે અહીં ગુંથવામાં આવ્યાં છે. સંવાદ ઇપે શરૂઆત કરીને પ્રજ્ઞપતિ વિષેની વિવેચના આધારો ટાંકી ટાંકીને રજૂ કરી છે અને મૂળમાં રહેલા વિષયને વિશાદ બનાવ્યો છે. તે પરજ વિવેચન આગળ વધાર્યું છે. તે તે આધારાને ગુંથવામાં કયાંક પુનર્રૂક્તિ જોવાને ભળે કે કયાંક વિષયની ગુંથણી શિથિલ પણ લાગે; છતાં પણ પ્રમાણો કે આધારો જુદી જુદી સંહિતાઓમાં એક સરખાં છે, તે બતાવવા માટેનો એ પ્રયત્ન છે.

વેહના ચાર વિભાગ : મંત્ર સંહિતા, આલણુ, આરણ્યક અને ઉપનિષદ્દો છે. અહીં મંત્ર સંહિતાના મંત્રો આધાર ટાંકતાં ‘ऋપિઓ’ આલણુ માટે ‘અલ્ભિવા-
દીઓ,’ આરણ્યક માટે ‘કવિઓ’ અને ઉપનિષદ માટે શાનીઓ જેવી સંશાનોનો
ઉપયોગ કર્યો છે; તેમજ તેમનાં મંત્ર્યો રજૂ કરતાં પ્રમાણેનું ભાષાંતર આપ્યું છે;

અહીં મૂલઅંથો ઉપરાંત એ. બી. કૃથનો તૈત્તિરીય સંહિતાનો અંગેજમાં
કરેલો અનુવાદ અને ઈંગ્લિંગ કરેલો શતપથ આલણુનો અનુવાદ; એ એ અંથોની
સહાય લીધી છે.

પ્રજ્ઞપતિ વિષે ઈંગ્લિંગ કરેલું વિધાન ધ્યાન ઘેંચે છે :

The main object of sacrificial performance generally
in the reconstruction of prajapati, the personified universe and the divine body of the sacrificer :

‘યજ્ઞનાં વિધિવિધાનોનો મુખ્ય ઉદ્દેશ તો પ્રજ્ઞપતિની રચના ફરી વાર કરવાની છે;
ને પ્રજ્ઞપતિ ચેતનભય વિશ્વનું પ્રતીક છે અને યજમાનના દિવ્ય દેહની પ્રતિમા છે.

પ્રજ્ઞપતિ વિષેનાં કથાનક ‘પ્રજ્ઞપતિનું વ્રત’ એ શર્ષ્ટક હેઠળ પાંચ વાર્તાઓમાં
ગુંચ્યું છે; તેમાં (૧) ‘વાણી અને વર્તન’માં તૈ. આ. ના વિધાનો ઉપયોગ કર્યો
છે : યત્ પુરુષો મનસાભિગચ્છતિ તદ્ વાચા વદતિ, તત્ કર્મણા કરેાતિ । તૈ. આ. ૧.
૨, ૨ ઊ એ આદિ પુરુષની પ્રેરણું પ્રમાણે દરેક યજમાન પ્રજ્ઞપતિનાં વાણી અને
વર્તન એક સરખાં હોવાં જોઈએ. તે તરફ ધ્યાન આપ્યું છે; ત્યારથાદ (૨)
‘સર્જનની વેળાએ’માં આ સૃષ્ટિના સર્જન કાળે પ્રજ્ઞપતિની ભાવનાનું નિરૂપણ
કર્યું છે. (૩) ‘વિકાસની ડેડીએ’માં સર્જન પઢીના પાલન અને રક્ષણ ને વિકા-
સના ક્રમમાં ગોઠવ્યાં છે; તેની સાથે (૪) સર્જન-વિસર્જનમાં પ્રજ્ઞપતિ ઇપે સધળા
સંસારના સર્જન પઢીના વિસર્જન સુધીની પ્રક્રિયા બતાવી છે, તે સાથે માનવના
મનના વિકાસમાં પરોપકાર અને ઉદારતાની ભાવનાં નિરૂપણ કર્યાં છે. છેવટે (૫)
‘પૂર્ણના પગથારે’માં કાર્યોની પૂર્ણતાનાં દર્શાન કરાવ્યાં છે અને (૬) ‘હિરણ્યગલ’માં
મૂળ વેદસ્કૃત આપી. તેનાં વિવેચન કર્યાં છે.

૧ વાણી અને વર્તન પૃ. ૭

પ્રજાપતિશ્વરતિ ગર્મે અન્તરજાયમાનો બહુધા વિજાયતે ।

તસ્ય યોનિં પરિપ્રયન્તિ ધીરાસ્તસ્મિન् હ તસ્થુર્મુવનાનિ વિશ્વા ॥

અનુવાદ માટે જીઓ (પહેલું પ્રકરણ) વા. સં. ૩૧, ૧૯, અ. સં. ૧૦, ૮, ૧૩
પ્રજ્ઞપતિ ને ક નામ આપ્યું. નિરૂક્ત (૧૦, ૨૩)ની દુર્ગાચાર્ય ટીકામાં ‘ક : ’

(૧૪) ઇતિ વક્તવ્યમ् । ક ઈષતે તુજ્યતે (નિરૂપ ૧૪, ૧) પ્રજાપતિ વૈ ક : (તૈ. બ્રા, ૨, ૨, ૫) સ કસ્માત् ક : ? કમનો વા ક્રમણો વા સુખો વા । ક્ષ૟પ જુઓ ભાગવત

૨. સર્જનની વેળાઓ પૃ. ૧૬

તપ વિષે જુઓ । (તૈ. બ્રા. ૨, ૨, ૯,) સાયણુ ભાષ્ય : નાત્ર તપ : કૃચ્છ્ર ચાન્દ્રાયણાદિકં કિન્તુ સ્થાન્વ્ય પદાર્થ વિશેષ વિષય પર્યાલિચનમ् । ‘યઃ સર્વજ્ઞઃ સર્વ-વિદ્ય યસ્ય જ્ઞાનમયં તપ : ।

મનો વિશાન ઋચં વાચં પ્રપદો । મનો યજુઃ પ્રપદો વા. ૩૬, ૧ થજુર્વેદમાં રજૂ થતા વિપ્યમાં મનોવિશાનનું પ્રાધાન્ય છે. તે મનના દેવ પ્રજ્ઞપતિ ગણ્યાય છે. તેમજ મન પોતે પ્રજ્ઞપતિ છે.

૩. વિકાસની ડેડીઓ પૃ. ૨૬

શતપથ આત્મણ ((૧૧, ૧, ૬) સૃષ્ટિ આત્મણ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે; તેમાં ન ત્વં યુયુત્સે કતમચ્ચ નાહન્ ન તે મિશ્રો મધ્વન્ કશ્વનાસ્તિ । માયેત્ સા ન તે યાનિ યુદ્ધાનિ આહુ નર્દ્ય શત્રું નનુ પુરા યુયુત્સે ॥ અનુવાદ જુઓ । (ત્રીજું પ્રકરણ) આ ઋચા પ્રસિદ્ધ ઋગવેદમાં નથી.

૪. સર્જન-વિસર્જન પૃ. ૩૬

પિતૃઓ । (ચેથું પ્રકરણ)

વસૂન् વદન્તિ વૈ પિતૃન् રૂદ્રાંશ્વૈવ પિતામહાન् ।

પ્રપિતામહાન् તુ આદિત્યાન् શ્રુતિરેપા સનાતની । પ્રયોગાત્મક .

જ્યમણા હાથમાં ચાર તીર્થની ભાવના પાણો તીર્થં ચહુષ્યમ् ।

અગ્રે દેવતીર્થમ् તેન હોમાદિ : । મૂલે બ્રાહ્મતીર્થમ् ; આચમનાદિ : ।

કનિષ્ઠિકા પ્રદેશો મનુષ્યતીર્થમ् તેન ઉદ્ધરણ પરિવેષણમ् ।

અંગુષ્ઠપ્રદેશિન્યો : અન્તરાલે પિતૃતીર્થં તેન પિત્ર્યમ् ।

૫. પૂર્ણતાના પગથારે પૃ. ૫૨

ઋગવેદ (૧, ૧૬૨-૧૬૩)નાં એ સૂક્તોમાં અશ્વમેધનું વર્ણન છે અને (૧૬૪) સૂક્તતમાં પ્રશ્નોત્તરીના ઇપે અહોદ્ય-અહ્યાર્થ ૨જૂ થથ છે. વાજસનેથી સંહિતા (અ. ૨૨-૨૫)માં તેમજ શતપથ આત્મણ (કા. ૧૩)માં વિરતારથી વર્ણન છે. તૈત્તિરીય અને મૈત્રાયણીમાં ભંત્રો તેમજ કથાનકો સારા પ્રમાણુમાં છે; તેમજ કાઠક સંહિતામાં તો અશ્વમેધનું સ્વતંત્ર પ્રકરણ છે.

પ્રજ્ઞપતિની સાથે અશ્વનો સંખંધ અતિનિકટ છે. તૈ. બ્રા. (૩, ૬, ૧૭, ૪) માં જણાવ્યા પ્રમાણે અશ્વ અને અશ્વમેધને યજારૂપ પ્રજ્ઞપતિ કહેવાય છે, તે સાથે અશ્વમેધનાં યજન સર્વ કામનાની પૂર્તિ માટે છે, એમ જણાવ્યું છે.

વિશેપમાં તો અશ્વને રાજ્યનું રૂપ આપીને અશ્વમેધને રાજ્યના ઉત્થાનનો એક મહાન ઉત્સવ ગણાવામાં સંહિતા અને વાલણોનું વલણ સ્પષ્ટ તરી આવે છે. તેનું પ્રતિપાદન કરતાં છિંગિલિંગ જણાવે છે :

From the very beginning, the performance of the horse-sacrifice must have had connected with it a certain amount of ceremonial of a purely secular and popular character-(શતપથ વાલણના અંગ્રેજુ અનુવાદ ભાગ પની ભૂમિકામાં) જેમાં સર્વ સાધારણ જન સમાજ ભાગ લઈ શકે અને જેમાં સર્વ ધર્મની સમભાવના સેવવામાં આવે; એવા પ્રકારના એક મહોત્સવ તરીકે અશ્વમેધ યજના પ્રયોગો શરૂઆતથી જેવાને મળે છે. મહાભારતના અશ્વમેધ યાગનું વર્ણન કરતાં છિંગિલિંગ જણાવે છે કે : a token of national Independence રાજ્યની સ્વતંત્રતાનું પ્રતીક. યજુર્વેદના મનોવિજ્ઞાનને અનુસરતાં. વ્યક્તિના વિકાસમાં સમાજ અને રાજ્યની સેવા મહત્વનો ભાગ જન્મવે છે. પ્રજ્ઞપતિ પૂર્ણ છે અને અને તેમણે અતાવેલ પરોપકારનો ભાગ તે પ્રજ્ઞપતિનું ત્રત પણ પૂર્ણ છે. આમ દરેક સાધક પૂર્ણતાથી શરૂઆત કરે છે અને પૂર્ણતાની સિદ્ધ મેળવે છે. તે દાખિએ પાંચમા પ્રકરણું ‘પૂર્ણતાના પગથારે’માં અશ્વમેધ યાગ દ્વારા પૂર્ણતાની સિદ્ધિનું દર્શાન કરાયું છે.

૬ હિરણ્યગર્ભ પૃ. ૭૩

નિરૂક્ત (૧૦,૨૩)માં વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે છે.

અથ હિરણ્યગર્ભ : કસ્માત् । સ હિ હિરણ્યમયો વિજ્ઞાનમયો ગર્ભ : । સર્વભૂતાનાં તત્કૃતત્વાદ્ય અન્તઃપ્રકાશસ્ય । હિરણ્યમયશ્વાસૌ ગર્ભશ્વેતિ સમાનાધિકરણ : । હિરણ્યમયો ગર્મો અસ્યેતિ વા । શરીર ઇન્દ્રિય મનો બુદ્ધિમાવેન એતમપેક્ષ્ય પરમાત્માનં ચ વિજ્ઞાન માત્રસતત્વં સર્વવિશેષ હારિત્વાત् ।

હિરણ્યમપેક્ષ્ય તત્ત્વ પ્રકૃતિત્વં ચ ક્ષેત્રસ્યાપેક્ષ્ય સો અસ્ય હિરણ્ય પ્રકૃતિગર્ભ ઇતિ હિરણ્યગર્ભ : ।

કંગવેહનો પરિચય આપતી છ પુસ્તકાંશો
વેદપરિચય (એક થી છ) પુસ્તકાંશો મૂ. ૧૨.૫૦

લેખક : વ્યાચાર્ય શ્રી વિષણુદેવ સાંકળથર પંડિત, એમ. એ.
વેદાન્તાચાર્ય, વ્યાકરણુતીથો, વ્યાખ્યાનહિવાકર

પ્રકાશક : શ્રી ઈશ્વરભાઈ પટેલ, અધ્યક્ષ યુનિવર્સિટી અંથ નિર્માણ એડ
ગુજરાતરાજ્ય, અમદાવાદ-૬

વિકેતા : બાલગોવિનદ બુક્સેલસ, ગાંધીરોડ, અમદાવાદ-૧,

વેદપરિચય (પહેલી પુસ્તકા) મૂ. ૨.૫૦

કંગવેદ સંહિતાના પહેલા મંડળના ઋપિઓ મધુચંદા, શુનઃશોપ, મેધાતિથિ,
હિરણ્યરસ્તૂપ, કાણવ આંગિરસ, પ્રસ્કણવ, કુત્સ, દીર્ઘતમા કક્ષીવાન, અગરસ્ત્ય દ્વારા
પ્રગટ થયેલ રત્નાં સૂક્તોના આધારે રીતે રજૂઆત.

વેદપરિચય (બીજી પુસ્તકા) મૂ. ૨.૦૦

કંગવેદ સંહિતાના બીજા મંડળના ઋપિ ગૃત્સમદ, ત્રીજાના વિશ્વામિત્ર અને
ચોથાના વામદેવ ઋપિ છે, તે રીતે ત્રણ મંડળનાં સૂક્તોના સારદ્વપે રજૂ થયેલ કથાનક.

વેદપરિચય (ત્રીજી પુસ્તકા) મૂ. ૨.૦૦

પાંચમા મંડળના ઋપિ અત્રિ, છઠાના ભરહ્વાજ અને સાતમાના વસિષ્ઠ,
એ ત્રણ મંડળનાં સૂક્તોને અનુસરતાં કથાનકો

વેદપરિચય (ચોથી પુસ્તકા) મૂ. ૨.૦૦

આઠમા મંડળના ઋપિ કણવ અને તેના પરિવાર તેમજ નવમા મંડળમાં
સોમ પવમાન હેવ છે, તેમને અનુસરતાં કથાનકો,

વેદપરિચય (પાંચમી પુસ્તકા) મૂ. ૨.૦૦

(૧) આલોદ અને પરલોદ તેમજ (૨) નારી તું નારાયણી, એ એ પ્રકરણોમાં
દર્શામ મંડળનાં ડેટલાંડ સૂક્તોનાં કથાનકો રજૂ થયાં છે.

વેદપરિચય (છઠી પુસ્તકા) મૂ. ૨.૦૦

કંગવેના એ આત્મણ અંથો ઐતરેય અને શાંખયાયન છે; તેનું સારલેખન
અહીં રજૂ થયું છે. ખાસ કરીને ઐતરેયમાં રજૂ થયેલ શુનઃશોપની કથાને અહીં
વિશ્વાદ્વપે આલેખા છે.

ऋग्वेद परिचय पुस्तिका : १ थी ६ मूल्य रा. १२-५०

કेटलाक अभिप्राया

વेद એ અનુભવનું જાન છે. જીવનમાં ઉત્તરવાનું જાન છે. વેદના પાડ થાય છે. વેદના અચોષણ થાય છે. પરંતુ મુદ્દાની વાત આ છે; વેદનો ભાવ ઉત્તરવો જોઈએ, વેદ પ્રમણું જીવન જીવનું જોઈએ; તેણું તે વેદ ઉપયોગી નીવડે. આ શ્રેષ્ઠી એ લાલ પેદા કરશે.

— રવિશાંકર મહારાજ

શાસ-ઃશાસની ડિયા સંહજ સરળ હોય છે; એજ પ્રકારે આ વેદની ઓધવાણી પરમ કૃપાથી પરમેશ્વર પાસેથી સંહજ સરળ ભાવે પ્રાચીન ઋષિ મુનિઓને મળેલી છે. આ વેદવાણી જેણી જૂની છે, એટલીજ નવી છે; જેવી પ્રાચીન છે, એવી જ અર્વાચીન છે.

— સ્વામી ગઙ્ગેશ્વરાનંદ ઉદાસીન

વેદને લિનલિન દર્શિતે જોવાના પ્રયત્ન થયા છે. એ બધા પ્રયત્ન વિકૃત છે એમ કહેવાનું નથી. પરંતુ જરા વધારે ઊંડા જતાં એમાં એક મહાન દીર્ઘયુગના સમાજનું જીવનું ચીતરાયેલું છે તેના તરફ કોધની દર્શિ ગઈ નથી. એ દર્શિએ જો વેદના અભ્યાસ કરવામાં આવે અને એ સર્વ કોધને સુલભ કરી હેવામાં આવે તો ભારતના આ અમૂલ્ય સંસ્કારવારસાનો લાલ સૌ કોધને મળે. આ શ્રેષ્ઠી એ કાર્ય બન્ને છે.

— કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી.

ऋગ્વેદ સંહિતા એક મહાન અંથ છે. તેમાં વિવિધ ઋષિઓએ વિલિન સમયે અનેક વિષયોને રૂપરૂતી ઋચાઓનું દર્શાન કર્યું છે. એ ઋચાઓ સૂક્ત સ્વરૂપમાં આપેાજિત કરવામાં આવેલ છે. આ સૂક્તોમાં દર્શિગોચર થતી ઋચાઓની ભાષા અને વાક્ય રચના સરળ છે.

અધ્યેય શ્રા વિષણુદેવ પંડિતે સોમનાં કથાનકોમાં સોમ શું છે સોમ અને ચંદ્ર તથા સોમ એવાં શરીરનો કયો સંબંધ છે; એ બધા પ્રશ્નો વિષે કેટલોક સારભૂત વિગતો આપી છે.

— લગ્નવતીપ્રસાદ પંડ્યા.